

[ראה לעיל]	[ראה לעיל]	<p>כלם ולבאים אחריו ולבאים אחריו כמה שנאמר "ולא קם נביא עוד בישראל כמשה אשר ידעו י"י פנים אל פנים" (דב' לד:י).</p>
------------	------------	--

א. ודברתי – הכפורת] בי"ו: ליתא ב. יתעלה] בי"ו: הש"י ג. ה' – בו] בי"ו: ליתא ד. והענין] בי"ו: הענין
ה. ודברתי אתך] גושן-גוטשטיין באפראט שלו: "אם יהיה נביאכם" (כפי המובא במיוחד לאחריזי) ו. לא
במראה] לפנינו: ומראה ז. שְׁנֹבָאֵת] מודעה מה"יורה חטאים": שנביאות ח. הָיָה אֲמִיתוּת] א': הָיָה אֲמִיתוּת; ס'
פיזרו: היתה אֲמִיתוּת; ס' ברלין ת"ס, ז' תס"ג: היו אֲמִיתוּת; ס' פראג תצ"א: היא אֲמִיתוּת; מודעה מה"יורה
חטאים": היו אמיתות; ז' תצ"ד, ס' ויעתר יצחק, ס' עבודה ומורה דרך: הָיָה אֲמִיתוּת; ס' נהר שלום: היא
אמיתית; ב': נבואה אמיתות הוא ט. וְשֵׁהוּא] ב': שהוא י. לְחַכְמִים] ב', ס' ויעתר יצחק: לְנִבְיָאִים; ס' נהר שלום:
לחכמים ולנביאים יא. לְקוֹדְמִים] ב': לקדומים. ז' תס"ג: וְלִקְדָּמִים. ז' תצ"ד: לְקוֹדְמִים יב. וְלִנְבִיאִים] ז' תצ"ד:
ולבאים

עיקר ח

והיסוד השמיני, היא ^א התורה מן השמים, והוא שנאמין	והעיקר השמיני, היא תורה מן השמים, והוא שנאמין,	אני מאמין אני מאמין	אני מאמין אני מאמין
כי כל התורה	כי כל זאת התורה	באמונה שלימה שכל התורה ^ה	באמונה שלימה שכל התורה ^ה
הזאת המצויה בדינו עתה,	המצוה בידנו עתה,	המצויה עתה בדינו ^ו שאנו הוגים בה	המצויה עתה בדינו ^ו שאנו הוגים בה
היא ^ב הנתונה ע"י משה (רבינו ע"ה),	היא תורה הנתונה למשה, והיא מפי הגבורה,	היא הנתונה ^ז למשה רבינו עליו השלום. ^ח	היא הנתונה ^ז למשה רבינו עליו השלום. ^ח
שהיא כולה מפי הגבורה, כלומר שהגיעה אליו כולה מאת ד' יתברך ,	ר"ל כי הגיעה אליו כולה מפי הבורא,	בקהר סיני בקולות ולפידים ^ט ובשופרות	בקהר סיני בקולות ולפידים ^ט ובשופרות
בענין שנקרא על דרך השאלה 'דבור' ואין ידוע היאך הגיעה ^י , ...	בהגעה הנקראת דבור על דרך ההעברה, ולא נדע איך היתה ההגעה ההיא, אלא הוא ע"ה (ידעה) אשר היתה מגעת אליו... ואין הפרש בין "ובני חם כוש ומצרים"...	[ראה להלן]	[ראה להלן]
ואין הפרש בין "ובני חם כוש ומצרים"... (בר' י:ו)... ובין "אנכי ה' אלהיך"... כי הכל מפי הגבורה...	ובין "אנכי ה' אלהיך"... כי הכל מפי הגבורה...		

וכך פירושו אשר קבלנו, הוא מפי הגבורה...	שְׁהַתּוֹרָה הַזֹּאת בְּפִירוּשׁ הַמְצוּת כְּלֵה נִיתְנָה דְּכֵתִיב "הַתּוֹרָה וְהַמְצָנָה אֲשֶׁר כְּתִבְתִּי לְהוֹרֹתָם" (שם' כד:יב) תּוֹרָה – זֶה תּוֹרָה שֶׁכְּתִבְתָּ, 'וְהַמְצָנָה' – זֶה תּוֹרָה שֶׁבַעַל פֶּה (בבלי, ברכות ה ע"א);
	וְהִיא כְּלֵה מְסִינִי בְּהַגְעָה הַנִּקְרָא 'דְּבוּר'.
והמאמר המורה על היסוד [השמיני] הזה, הוא מה שנאמר "ויאמר משה בזאת תדעון כי ה' שלחני..." (במ' טז:כח).	והפסוק שהוא רמז על זה העיקר השמיני, הוא מה שאמר "בזאת תדעון כי ה' שלחני..."
[ראה לעיל]	

א. היא] ב"י: היות ב. המצויה – היא] ב"י: ליתא ג. הגיעה] ב"י: הגיע ד. תורה שבעל פה] לפנינו: 'והמצוה' –
זו משנה (הנוסח שבטקסט מובא בפירושו ראב"ע הקצר שם) ה. התורה] ב': התורה כלה ו. עתה בְּיָדֵינוּ] ב': בידינו
עתה ז. הַתּוֹרָה] מודעה מה"יורה חטאים": הַתּוֹרָה ח. לְמִשָּׁה כִּבְנוּ עָלָיו הַשְּׁלוֹם] ב': נוסף – בסיני. ט' נהר שלום:
היא הנתונה לנו ע"י מרע"ה בלתי שום שינוי אפי' אות אחת

עיקר ט

והיסוד התשיעי, ההעתק,	והעיקר התשיעי, הנסוח,	אֲנִי מֵאֲמִין בְּאֱמוּנָה שְׁלִימָה שְׁזֹאת הַתּוֹרָה	אֲנִי מֵאֲמִין בְּאֱמוּנָה שְׁלִימָה שְׁזֹאת הַתּוֹרָה
והוא כי תורת משה זאת ^א מועתקת מאת הבורא הש"י, לא מזולתו, [ראה להלן]	והיא כי זאת תורת משה לא תהיה נסוחה ולא נחלפת, [ראה להלן]	לֹא תִהְיֶה מוֹחֵלֶפֶת ^ב	לֹא תִשְׁתַּנֶּה וְלֹא תִתְחַלֵּף מֵעוֹלָם וְעַד עוֹלָם וְאֵין לָהּ תְּמוּדָה וְלֹא חִילוּף [314 ע"א] וּבְכָל הַזְמָנִים כָּלֵם עַד סוֹף תְּקַלִּית הָעוֹלָם תַּעֲמֹד הַתּוֹרָה וְהַמְצָנָה הַזֹּאת בְּאוֹתוֹ פִּירוּשׁ וּבְאוֹתוֹ קִבְלָה וְדִקְדוּקָה, מְלָכֵד הַדְּבָרִים הַמְסוּפָקִים שֶׁבַעַל פֶּה שִׁיבָא אֵלֵיהֶם וַיִּגְלֹם וַיַּפְרֹשֶׁם עַל אֲמַתָּתָם וְהִלְכָתָם
ועליה אין להוסיף וממנה אין לגרוע, לא בתורה שבכתב ולא בתורה שבעל פה,	ולא תבוא תורה מאת הבורא זולתה, ולא יהיה בה תוספת ולא גרעון, לא בכתוב ולא בפירושו	וְלֹא תִהְיֶה תּוֹרָה אַחֶרֶת מֵאֵת הַבּוֹרָא יִתְבַּרְךְ שְׁמוֹ ^ה	וּמֵעוֹלָם לֹא תִינָתֵן תּוֹרָה אַחֶרֶת זוֹלָתָהּ לֹא הִכְתֵּב וְלֹא הִתְלַמֹּד אֵלָּא הִיא תַעֲמֹד בְּאֱמוּנָה קַיִמָּת לְעַד וּלְנֶצַח נֶצְחִי

שנאמר "לא תוסף עליו ולא תגרע ממנו" (דב' יג:א)...	כאשר אמר "לא תוסיף עליו ולא תגרע ממנו"...	
--	---	--

א. משה – זאת] ביי"ו: התורה הזאת ב. לא תהא מוּחַלֶּפֶת] ס' נהר שלום: לא נשתנית ולא תשתנה ולא תהי מוחלפת
ג. תהא] ס' נהר שלום: תהיה ד. מַאֲת הַבּוֹרָא] ס' פראג תצ"א: מַהְבּוֹרָא ה. שְׁמוֹ] א', ב', ג': שְׁמוֹ זולתה

עיקר י

והיסוד העשירי,	והעיקר העשירי,	אָנִי מֵאֲמִין בְּאֱמוּנָה שְׁלִימָה	אָנִי מֵאֲמִין בְּאֱמוּנָה שְׁלִמָּה.
כי הוא יתעלה ^א	כי הבורא ית'	שֶׁהַבּוֹרָא יִתְבָּרַךְ שְׁמוֹ וְיִתְעַלֶּה זְכָרוֹ	שֶׁהַבּוֹרָא יִתְבָּרַךְ שְׁמוֹ
יודע מעשיהם של בני אדם	ידע מעשי בני אדם	יֹדֵעַ בְּיָדִיעָה שְׁלִימָה כָּל הַמַּעֲשִׂים	יֹדֵעַ ^ב כָּל מַעֲשֵׂה ^ג בְּנֵי אָדָם
ואינו מעלים עינו מהם, לא כדעת מי שאמר "עזב ה' את הארץ" (יח' ח:יב; ט:ח),	ולא יתירשל בהם ואינו כמו שאמר "עזב ה' את הארץ"	וְיָדִיעָתוֹ אֵין לָהּ עֶרֶךְ בְּשִׁלְמוּתָהּ כִּי הִיא שְׁכָלִית קִייֶמֶת נִצָּחִית וּמִבֵּין אֵת כָּל מַעֲשִׂיהֶם	וְכָל מַחֲשַׁבּוֹתֵיהֶם וְכָל מַחֲשַׁבּוֹתֵיו ^ד .
אלא כמו שנאמר: "גדול העצה ורב העליליה אשר עיניך פקחות על כל דרכי בני אדם" (יר' לב:יט),	אלא כמו שאמר: "גדול העצה ורב העליליה אשר עיניך פקחות על כל דרכי בני אדם",	וְרֹאֶה כָּל מַעֲשִׂיהֶם כָּלָם לִיחִיד וְלִרְבִּים וְצוּפָה וּמִבֵּית וּמִשְׁגִּיחַ בְּכָל־וּפְרָט עַל כָּל הָעוֹלָם כְּלוּ אֶחָד אֶחָד וְשׁוֹמֵעַ וּמַקְשִׁיב תְּפִלַּת יָחִיד וְרְבִים בְּכָל־וּפְרָט	וְרֹאֶה כָּל מַעֲשִׂיהֶם כָּלָם לִיחִיד וְלִרְבִּים וְצוּפָה וּמִבֵּית וּמִשְׁגִּיחַ בְּכָל־וּפְרָט עַל כָּל הָעוֹלָם כְּלוּ אֶחָד אֶחָד וְשׁוֹמֵעַ וּמַקְשִׁיב תְּפִלַּת יָחִיד וְרְבִים בְּכָל־וּפְרָט
ואמר ^ה : "וירא ה' כי רבה רעת האדם בארץ" (בר' ו:ה), ונאמר: "זעקת סדום ועמורה כי רבה" (שם יח:כ),	ואמר: "וירא ה' כי רבה רעת האדם בארץ", ואמר "זעקת סדום ועמורה כי רבה".	שְׁנֵאֲמַר "הַיּוֹצֵר יָחִיד לָכֶם וּמִבֵּין אֵת כָּל מַעֲשִׂיהֶם" (תה' לג:טו)	שְׁנֵאֲמַר "הַיּוֹצֵר יָחִיד לָכֶם וּמִבֵּין אֵת כָּל מַעֲשִׂיהֶם".
זהו מורה על היסוד העשירי הזה.	וזהו רמז על דרך העיקר העשירי.	בְּרוּךְ הוּא יִתְ'. שְׁנֵאֲמַר "הַיּוֹצֵר יָחִיד לָכֶם וּמִבֵּין אֵת כָּל מַעֲשִׂיהֶם".	שְׁנֵאֲמַר "הַיּוֹצֵר יָחִיד לָכֶם וּמִבֵּין אֵת כָּל מַעֲשִׂיהֶם".

א. יתעלה] ביי"ו: הש"י ב. ואמר] ביי"ו: ליתא ג. ומבין את] לפנינו: המבין אל ד. יודע] מודעה מה"יורה חטאים": הוא יודע ה. מעשה] ב': מעשי; ג': על המעשים ו. בגי' מודעה מה"יורה חטאים": ליתא ז. מחשבותיו] ג', ז' תצ"ד, ס' פראג תצ"א: מחשבותיהם; ז' תס"ג, ס' ויעתר יצחק, ס' נהר שלום: מחשבותם ח. המבין אל] א': ומבין על (לפנינו: המבין אל, וראה הערה 190).

עיקר יא

והיסוד האחד עשר,	והעיקר האחד עשר,	אָנִי מֵאֲמִין בְּאֱמוּנָה שְׁלִימָה	אָנִי מֵאֲמִין בְּאֱמוּנָה שְׁלִמָּה
כי הוא יתעלה ^א	כי הבורא יתע'	שֶׁהַבּוֹרָא יִתְעַלֶּה שְׁמוֹ	שֶׁהַבּוֹרָא יִתְבָּרַךְ שְׁמוֹ

גומל טוב ^ה למי שישמר ^ה מצותיו	דיין אמת ודינו אמת ואמונה והוא השופט צדק ואמת	יגמול טוב למי שיעשה מצות התורה	נותן שכר למי שעושה מצוות התורה
ויענש ^ה למי שיעבור על ^ה מצותיו. ⁶⁸	וגומל רע לעוברים את תורתו וחקיו ומצותיו ושופט את הרשעים בגזירה כפי רעתם בהשגחה גמורה רוצה וצופה ומשגיח על כל העולם בכלל ופרט בצדק ואמת.	ויענש למי שיעבור על אסוריהם	ויעניש למי שעובר על אזהרותיה,
		וגמולו הגדול הוא העולם הבא, ועונשו הגדול – כרת...	וכי השכר [היותר] גדול ^ב – העולם הבא, והעונש [היותר] חזק ^ג – הכרת...
		והפסוק הנרמז בו על זה העיקר מה שאמר ... "מי אשר חטא לי אמחנו מספרי" – זה יורה, כי יש גמול לצדיק ולרשע לזה גמול ולזה עונש.	והמקרא המורה על היסוד הזה... "מי אשר חטא לי אמחנו מספרי" (שם לג) – ראיה שיודע העובר והחוטא לתת שכר לזה ועונש לזה.

א. יתעלה] בי"ו: הש"י ב. היותר גדול] בי"ו: הגדול ג. היותר חזק] בי"ו: החזק ד. טוב] א': טובה ה. למי
שישמר] ס' ויעתר יצחק: לשומרי ו. מצותיו] א': את מצותיו ז. ויענש] ר"ש סופר: ויענש (בביאורו דוחה את
גרסת "ויענש"). ז' תצ"ד, ס' יד כל בו, ס' פראג תצ"א, ס' נהר שלום, ס' אור הישר תשמ"ד: ויענש; ס' ויעתר יצחק,
ס' חמדת ישראל: ומעניש ח. למי שיעבור על] ג': את מי שיעבור מצותיו. ס' ויעתר יצחק: לעוברי מצותיו

עיקר יב

והיסוד השנים עשר,	והעיקר השנים עשר	אני מאמין	אני מאמין
ימות המשיח,	זמן ימות המשיח,	באמונה שלימה	באמונה שלימה
והוא להאמין	והוא להאמין	בביאת המשיח	בביאת המשיח
ולאמת	בביאתו,	מהרה	מהרה
שיבא	ואם יתמהמה	ואם יתמהמה	ואם יתמהמה
ולא יחשב שיתאחר,	חכה לו,	נחכה לו כי בא יבא ולא יֵאָחַר	נחכה לו כי בא יבא ולא יֵאָחַר
"אם יתמהמה		ואנו חייבים לחכות אל ביאתו על כל פנים בכל יום ויום תמיד	ואנו חייבים לחכות אל ביאתו על כל פנים בכל יום ויום תמיד
חכה לו" (חב' ב: ג)			

68 ראה לעיל הערה 59, על הנוסח המיוחד שבסידורי מונקאטש (ס' חמדת ישראל וס' שער
יששכר).

[ראה לעיל]	[ראה לעיל]	שנאמר "אשרי המכה ויגיע" (דנ' יב:יב) וכתוב "אם יתמהמה חכה לו כי בא יבא ולא יאחר".
ולא ישים לו זמן, ולא יעשה לו סברות במקראות להוציא זמן ביאתו... ושיאמין [בו] (שיהיה לו יתרון ומעלה וכבוד על כל המלכים שהיו מעולם), ולגדלו ולאהבו ולהתפלל בשבילו ^א ... ומי שהסתפק בו או נתמעט אצלו מעלתו – כפר בתורה, שיעד בו בתורה בפירוש בפרשת בלעם ופרשת אתם נצבים. ומכלל יסוד זה, שאין מלך לישראל אלא מבית דוד ומזרע שלמה בלבד...	ולא ישים לו ואדם זמן ולא יוציא סברות מן הפסוקים כדי לדעת זמן בואו... וצריך להאמין במשיח ולרוממו ולאהבו ולהתפלל בעדו לאל... וכל מי שבא בלבו ספק או ימעט ענינו בזה, הוא מכזיב התורה אשר הבטיחה בו בביאור בפרשת בלעם ואתם נצבים. ומכלל זה העיקר שלא יהא מלך על ישראל אלא מזרע דוד ושלמה...	

א. ולגדלו – בשבילו] ביי"ו: ליתא ב. [לא] לפנינו: לא ג. [אחר] לפנינו: יאחר ד. [משיח] זי' (תס"ג, תצ"ד), סי' פראג תצ"א: משיח ה. [שיתמהמה] א': שמושך הזמן; ג': שמתהמה; סי' לובלין שי"א: שיתמהמ; זי' תצ"ד, סי' יד כל בו, סי' פיזרו: שיתמהמה; סי' פראג תצ"א: שיתמהמה; זי' תס"ג, סי' בית אהרן וישראל; סי' צלותא דאהרן: שיתמהמה ו. אפילו הכי] א': אפילו (נוסף שם בכתב אחר: הכי); סי' ויעתר יצחק: עם כל זה ז. [אחכה] א': נחכה ח. בכל יום שבו] א': בכל יום; ג': שיבא בכל יום

עיקר יג

והיסוד השלשה עשר,	והעיקר השלשה עשר,	אני מאמין באמונה שלימה	אני מאמין באמונה שלימה
תחיית המתים, וכבר בארנוה.	הוא תחיית המתים, וכבר ביארנו סודותיו	שהאל יתברך ויתעלה זכרו יחיה את המתים	שהאל יתברך ויתעלה זכרו יחיה את המתים
		ויקיימם ויעמידם בהנוייתם כאשר היו ונבראו וכפי סימנם וקומתם וצביונם לזמן שירצה	ויקיימם ויעמידם בהנוייתם כאשר היו ונבראו וכפי סימנם וקומתם וצביונם לזמן שירצה
		[ראה לעיל]	[ראה לעיל]
		ולאותם שראויים לחיות והם יראיו ונאמניו השלימים.	ולאותם שראויים לחיות והם יראיו ונאמניו השלימים.
		אני מאמין באמונה שלימה [ראה להלן]	אני מאמין באמונה שלימה [ראה להלן]
		שתהיה ^א תחיית המתים	שתהיה ^א תחיית המתים
		בעת ^ב שיעלה ^ג רצון ^ד מאת הבורא ^ה	בעת ^ב שיעלה ^ג רצון ^ד מאת הבורא ^ה
		יתברך שמו ויתעלה זכרו לעד ולנצח נצחים ^ו .	יתברך שמו ויתעלה זכרו לעד ולנצח נצחים ^ו .

א. [שתהיה] א', ג': שיהא; זי' (תס"ג, תצ"ד), סי' פראג תצ"א, סי' עבודה ומורה דרך, סי' יד כל בו, סי' לובלין שי"א, סי'

ר"ש סופר, ס' שער השמים, ס' אור הישר תשמ"ד, מודעה מה"יורה חטאים", ס' ויעתר יצחק: שְׁיָהָה (בביאור ר"ש סופר: "ופרושו... שיהיה ענין תחיית המתים") ב. בַּעַת [א', ג': מְתִי ג. שְׁיָעָה] א', ג', ז' (תס"ג, תצ"ד), ס' עבודה ומורה דרך, ס' יד כל בו, ס' לובלין שי"א, ס' ר"ש סופר, ס' שער השמים, ס' אור הישר תשמ"ד, ס' פיזור, ס' ויעתר יצחק: שְׁיָעָה (בביאור ר"ש סופר: "כן הוא בסידורים... אבל יותר נכון הוא להגיה: שיעלה") ד. כְּצוֹן [א': הרצון ה. הַבּוֹרָא] א': י"י ו. נְצָחִים [א', ס' יד כל בו, ס' נהר שלום: ליתא

סיום

לישועתך קויתי י"י, קויתי י"י לישועתך, י"י לישועתך קויתי. לפורקנך סברית י"י, סברית י"י לפורקנך, י"י לפורקנך סברית. ⁶⁹	[ראה לעיל בפתיחה]	... וכשיאבד לאדם עיקר מאלו העיקרים, הוא כבר יצא מן הכלל והוא כופר בעיקר ונקרא 'מין' ו'אפיקורס' ו'קוצץ בנטיות'... על כן, קנה אותם והצלח וקרא דברי אלה פעמים רבות והתבונן בהם היטב...	... וכשנתקלקל לאדם יסוד מאלה היסודות, הרי יצא מן הכלל וכפר בעיקר ונקרא 'מין' ו'אפיקורס' ו'קוצץ בנטיות'... (לכן, דע אותם) והצלח בהם וחזור עליהם פעמים רבות והתבונן בהם התבוננות יפה... כי אני לא חיברתי ^א כפי מה שנודמן לי, אלא לאחר עיון גדול והתבוננות...
---	-------------------	---	---

א. חיברתי) ב"י: חיברתי

מן הטבלה ניתן לראות בבירור את העובדה שהשינויים העיקריים ובעלי המשמעות בין נוסח הרמב"ם לנוסח הסידור קיימים כבר בכת"י פארמא. מדובר בשינויי נוסח, בשינויי תכנים⁷⁰ ובהחלפת הפסוק המובא כמקור לעיקר בפסוק אחר, בחלק מן העיקרים. בנוסף, בולטת מאוד הצהרת האמונה: "אני מאמין באמונה שלימה" שבה פותח כל עיקר בנוסחי פארמא והסידור, לעומת "להאמין" או "שנאמין" בחלק מהעיקרים ברשימת הרמב"ם. לעומת זאת, רוב ההבדלים בין כת"י פארמא לנוסח הסידור הם סגנוניים או נובעים מחמת הקיצור. מכך אני מסיק שכת"י פארמא הוא נוסח ביניים בין רשימת הרמב"ם לזו של הסידור.

על רוב השינויים ניתן לעמוד מהטבלה דלעיל. בפרק הבא אתיחס לשינויי התוכן.

69 הנוסח הכולל את הפסוק "לישועתך קויתי ה' " (בראשית מט:יח) ותרגמו הארמי בסדרם הרגיל ובשינוי סדר המילים מופיעים בכל הסידורים הקדומים. משמעות אמירתם כאן ניתנת להידרש בפנים שונות: א. מתוך הנחה שאמירת רשימת העיקרים מהווה סגולה לשמירה או להצלחה, מהווה אמירת פסוקים אלה תפילה ליישומה של הבטחה זו. ב. מתוך סמיכות לשני העיקרים האחרונים, העוסקים בתקוות הגאולה. לפי הסבר זה, אמירת הפסוקים מהווה סגולה לגאולה. כידוע, פסוקים אלו מופיעים גם בנוסח המלא של קריאת שמע על המיטה, הנאמרת כבקשה להגנה מפני המזיקים, וכן בברית המילה. להסברים נוספים, ראה: ס' אור החמה.

70 ראה עליהם בפרק הבא.

מבחינה מתודולוגית, אפתח בהצגת הגישות השונות שנאמרו עד כה ביחס לתופעה, ואתייחס בכל עיקר ועיקר להערותיהם ולציוניהם של קודמיי הרבים. מדובר בכמות גדולה של הערות ודיונים בחיבורים רבניים, כתבי עת ומספר בודד של מחקרים. המשותף לכולם הוא, הניסיון להבין את תופעת השינויים – בעיקר את שינויי התוכן המשמעותיים – בלא שעמד לפניהם נוסח הביניים של כת"י פארמא. חוסר זה גרם לכך שהתשובות שניתנו – אם ניתנו – היו "מקומיות", מפולפלות ודרשניות. בניתוחי אראה איך חשיפתו של נוסח פארמא שופכת אור על הסוגיה ומאפשרת לתת מענה כולל לבעיית השינויים.

ג. תופעת השינויים

כאמור, קיימת שורה ארוכה של הבדלי נוסח ותוכן בין רשימתו של הרמב"ם לרשימה שבסידור.⁷¹ חלק מן ההבדלים תלויים בתרגום המדויק של הקדמת פרק "חלק", אך עדיין נשארים הבדלים רבים נוספים.

ראשית, יש לשלול את הטענה שמדובר בהבדלי סגנון גרידא: יש לזכור, שאין מדובר כאן בפיוט שבו ייתכן שהמחבר העדיף את שלמות המשקל והחרוז על פני שיקולים תכניים, אלא מדובר בנוסח פרוזאי. יתרה מכך: הרמב"ם הגדיר את מי שאינו מקבל⁷² את העיקרים ככופר, ולכן ברור שלא ניתן במשיכת קולמוס להחליט על שינוי בתוכן העיקרים.⁷³

ר"ח הירשנזון טען בזמנו,⁷⁴ ולאחרונה החרו אחריו הר"ש וינברג⁷⁵ והר"ד יצחקי,⁷⁶ שהבדלי התוכן הרבים מוכיחים כי המחבר לא היה מלומד, ולא הקפיד כדבעי על שימור התכנים התאולוגיים של הרמב"ם.⁷⁷ מסיבה זו נוטל יצחקי חירות לעצמו לתקן בנוסח את הנראה לו כמשובש,⁷⁸ ובאופן דומה נוהג הרב מאזוז בנוסח עדות המזרח.⁷⁹

71 ראה להלן. על השינויים בין רשימת הרמב"ם לרשימות מקבילות בכתביו ההלכתיים, ראה: ראש אמנה, פרק יט; כשר, שלוש ענישות; גורן, תורת השבת והמועד, עמ' 554–561. על השינויים בינה לבין התכנים שבפיוט "יגדל" (ובמיוחד על חסרוננו של העיקר החמישי ממנה), ראה במקורות בהערה 43, וכן ב"נשאת ונתת באמונה"; ס' אוצר התפילות א, על "יגדל"; ויעש אברהם, עמ' נח–ס; ס' הרי בשמים, עמ' קמג. כמובן, נמצאו פרשנים שעשו כל מאמץ להשוות בין הרשימות: "ובאמת הכל הולך אל מקום אחד טוב ויפה וכל דבריהם מכוונים ומקבילות אחד אל אחד" (ס' שער הרחמים, עמ' עג).

72 מאמין בהם או יודע אותם, ראה הערה 23 וליד הציון להערה 110.

73 ראה למשל שו"ת משנה הלכות (טו נח) הדין ב"כשרותה" של נוסחה שמצא באחד הסידורים, ובה שינוי לשוני באחד מי"ג העיקרים.

74 שו"ת מלכי בקודש, ב, עמ' 234–235; 242–238.

75 אבן שתיה, עמ' מב.

76 יצחקי, נוסח, עמ' קז; לוח ארש, עמ' תסו.

77 בניגוד למגמות הרואות בדבריו תכנים קבליים (ראה הערה 39).

78 יצחקי, נוסח, עמ' קז. כמובן, יש שהתנגדו לשינוי בנוסח שהתקבל ו"התקדש" (מנוחת שלום, ח"ג עמ' סו–סז).

79 ראה להלן בנספח. ראה שם שיצחקי מבקר אותו על שינויים שאינם במקומם, לדעתו, וכן דעת

לאחר שהראיתי את קיומו של טופס ביניים בין רשימת הרמב"ם לנוסח הסידור, אני סבור כי השתלשלות האירועים שונה: להלן נראה כי רוב השינויים המשמעותיים נעשו כבר בכת"י פארמא, ואילו ההבדלים בין כת"י פארמא לנוסח הסידור הם סגנוניים ברובם. אם כן, מסתבר שמחבר נוסח כת"י פארמא הוא ששינה את נוסח הרמב"ם. לעומתו, מחבר נוסח הסידור עסק בעיקר בקיצור סגנוני בלבד של כת"י פארמא. בניגוד לדברי קודמיי, אני סבור כי השינויים שהטיל מחבר כת"י פארמא, שחלקם בעלי משמעות תאולוגית, לא נעשו בשגגה, אלא מתוך מודעות מלאה. הוא ניסה לטשטש ולדחוק את התכנים המימוניים השנויים במחלוקת, ובכך ליצור נוסח עממי המתאים להמון הרחב.⁸⁰ על אף השינויים העדיף המחבר להתבסס על רשימתו ומניינו⁸¹ של הרמב"ם. מגמה זו היא חלק מן המגמה ההרמנויטית ביחס למשנת הרמב"ם, הרווחת בעולם הרבני. המקצר העדיף להסתמך על רשימת הרמב"ם ולא לכתוב רשימה חדשה:

הרב סופר (מנוחת שלום, ח"ג עמ' סה–סז). האחרון מדגיש את האיסור לשנות בנוסח הסידורים.

80 ראה למשל מנוחת שלום, ח"ג עמ' סה, שכתב כן לגבי אחד השינויים. מחבר אחר כתב כן לגבי הפיוט "יגדל" (ויעש אברהם, עמ' נט).

81 יש שנתנו למספר העיקרים שמנה הרמב"ם משמעות סימבולית ומיסטית, והקבילו אותם ל"ג המידות האלהיות. דעה זו נזכרת אצל הפילוסופים היהודיים במאות ה"ו–ט"ז (ר"י אלבו: ספר העיקרים, א ג; ר"י אברבנאל: ראש אמנה, פרק ה; ר"א ביבאג': דרך אמונה [ביבאג'], דף קא ע"א; רשב"ץ: אוהב משפט, פרק ח; ר"ד מסר לאון: תהלה לדוד, ח"א יג, דף ח ע"ב), וכן בשרידים מביאור בן אותה תקופה על המשנה (ראה: אביב", ביאור על המשנה, הטוען שחיבור זה הוא מקור דעה זו). אף על פי שהדעה נדחתה ע"י הפילוסופים, שטענו כי המניין ענייני, היא אומצה מאוחר יותר ע"י מקובלים ודרשנים (ראה: ר' יום טוב ליפמן מילהוין, בתוך: קופפר, ספר הברית; של"ה, שער האותיות, אות א; בשם המקובל ר' נתן נטע, ראה: שלומוביץ, אני מאמין, עמ' קלב; דרך אמונה [קאמרנא], עמ' צד–צו; אדם שכלי; אניה בלב ים; דף לג ע"א; תפארת צבי, ח"ג בראשית עמ' רפא; שם, ח"ד שמות עמ' נד; בכותרת הפיוט המובא אצל: הירשפלד, עמנואל הרומי, עמ' 541, ועוד). יש הטוענים למסורת שקדמה לרמב"ם ובה נזכר המספר שלושה עשר כמניין העיקרים. אלה מסתמכים בין השאר על השל"ה, המציין כי מצא "תפלה ישנה מיוסדת בשם טביומי", ובה נזכר מניין י"ג העיקרים. הם הבינו שכוונתו לאמורא רב טביומי. לדידם, מניין העיקרים עבר במסורת עתיקה מהאמורא התלמודי רב טביומי הנזכר בבבלי קידושין יד ע"ב (השואל בשו"ת חתם סופר, יורה דעה שנו; בלייך, באמונה שלמה, עמ' 13 הע' 2). אמנם, יש שפירשו שכוונת השל"ה במילה "טביומי" לתפילה שטוב לאמרה בכל יום (שו"ת שיח יצחק, סימן יז); יב"ם שיער שהכוונה אינה לחכם התלמודי אלא רומזת לשם "יום טוב" (יב"ם, אגרת, עמ' 78); נמצא מי שכיוון שזהו ר' יום טוב ליפמן מילהוין, שנהג לחתום את שמו "טביומי" – התרגום הארמי לשמו "יום-טוב", בדומה ל"ליפמאן" – התרגום האשכנזי (שו"ת שיח יצחק, שם; שו"ת דברי יוסף, סימן נז; אהלי יעקב, ח"א - ראש השנה, עמ' 118; תפארת צבי, ח"ד שמות עמ' נד, בהערה; אוצר הגדולים, ח"ו, עמ' קיד). ראה עוד דעת הטוען שכוונת השל"ה אינה ל"י"ג העיקרים אלא ל"י"ג תיקוני דיקנא הידועים הנרמזים ב"ג מידות" (שו"ת חתם סופר, אבן העזר ב, סימן קמח). כיוון אחר לחלוטין, שלא ברור לי מהו ביסוסו ההיסטורי, טוען כי הרמב"ם מנה י"ג עיקרים כנגד אמונת בני דורו ב"י"ג אלקות המושלים בעולם" (ס' רשב"ן, ח"א ס"ק כ).

הזיקה הקיימת בתודעה הציבורית בין רשימתו לרשימת הרמב"ם מוסיפה לה את הסמכותיות שבכבוד משקלו של הפוסק ההלכתי הגדול, ואת הדוגמיות הנובעת מכך. כך השתלבה הביקורת על מפעל העיקרים, זיהוים ומשמעותם, בתוך רשימתו של הרמב"ם. יש לציין כי גם ללא השינויים ה"יזומים" ייתכן שיש לייחס לרשימת העיקרים בהקדמת פרק "חלק" משקל תאולוגי פחות מלשאר כתביו: הרשימה נוסחה בידי הרמב"ם בשלב מוקדם יחסית של התגבשות משנתו, וכחלק מפירוש לטקסט קנוני,⁸² ולפיכך ייתכן שינוי או חזרה בחלק מפרטיה.⁸³ יש הטוענים אף לקיומה של דואליות בין כתביו ההלכתיים (פירוש המשנה ו"משנה תורה") לחיבור הפילוסופי ("מורה הנבוכים"). לשיטתם, הראשונים מבטאים תפיסה עממית יותר, שאינה דעתו "האמיתית" של הרמב"ם.⁸⁴ על כל פנים, ברור שכל שינוי מנוסח פירוש המשנה מרחיק אותנו מדעת הרמב"ם ויוצר נוסח כלאיים המנסה לשמור על נאמנות לשונית למשנת הרמב"ם בלא מחויבות פילוסופית מלאה.

ד. השינויים

עתה, אבחן את הבדלי התוכן בין רשימת הרמב"ם לרשימת הסידור, לאור נוסח הביניים של כת"י פארמא, ואנסה להוכיח את טיעוניי.

הנספחים לרשימת העיקרים

בפסקת הסיום הרמב"ם מדריך לקריאה חוזרת ומטעים את חשיבותו של עיון מעמיק ברשימת העיקרים. לעומת זאת, בפתיחה לנוסח כת"י פארמא⁸⁵ נתפסת הדרכה זו במשמעותה הרדודה ביותר: חזרה מתמדת, לשם שינון והפנמה פסיכולוגית. בכך הופך האידיאל המימוני העליון של התבוננות שכלית לריטואל דתי. מגמה זו מתגברת ברשימת העיקרים גופא, שם פותח כל עיקר בכת"י פארמא ובנוסח הסידור בהצהרת אמונה: "אני מאמין באמונה שלימה". ללא ספק, השינוי שהכניס מחבר הטקסט (או מי שהכלילו בין

82 על הגדרתו של פירוש המשנה כ"פירוש" ראה: גוטל, דרך המלך.

83 למרות הקשר בין פירוש המשנה ל"משנה תורה" (טברסקי, מבוא, עמ' 13–14; 113) חזר בו הרמב"ם ב"משנה תורה" מפסיקתו המוקדמת בפירוש המשנה בעניינים הלכתיים ופילוסופיים-הגותיים (טברסקי, שם, עמ' 15–17, 277 הע' 39; גוטל, דרך המלך, עמ' פז–פט). ללא ספק, חלק מן ההבדלים בין פירוש המשנה ו"משנה תורה" נובעים מהז'אנר הספרותי השונה; ראה: טברסקי, מבוא, עמ' 333–351; הרשקוביץ, משנה תורה והמשנה. בהקשר זה ראוי לשים לב למגמה הפוכה, המוצאת שורש לדעתו המאוחרת והמפותחת בלשונו ברשימת העיקרים: בעיקר השישי (קיומה של הנבואה) הצביעו חוקרים מספר על השפעת משנת אלפארבי, שתבוא לידי פיתוח בפרקי הנבואה ב"מורה נבוכים" (פינס, מחשבת ישראל והעמים, עמ' 130–136; שוורץ, סתירה והסתרה, עמ' 74–80).

84 הדיון מסועף, ותלוי בו חלק ניכר מדיוני המחקר על משנתו ההגותית של הרמב"ם: ראה, למשל: שטראוס, רדיפה; לוינגר, הרמב"ם; הרטמן, הרמב"ם; טברסקי, מבוא, עמ' 333–351; פיקסלר, טעמי המצוות, עמ' 99; הנשקה, אחדות הגותו.

85 כאמור, לא ברור האם פתיחה זו נכתבה ע"י מחבר הנוסח. על כל פנים, עצם הכללת רשימת עיקרים בנוסח תפילה, הקיימת גם בכתבי יד אחרים מאותה תקופה, מבטאת מגמה זו.

נוסחי תפילות) מקורו בגישה שונה ליחס בין אמונה ותבונה. העממיות ניכרת גם מהבטחת השכר המתלווה בכת"י פארמא למשנן את נוסח העיקרים: "וטוב לאומרן בכל יום אחר תפלתו, כי כל האומרן בכל יום אינו ניזוק כל אותו יום". הבטחות מעין אלו מופיעות בסידורים מן המאה הי"ז.⁸⁶ "סגולה" זו התפתחה⁸⁷ בנוסח הסידור לכדי ודאות, ולא נותר למאמין אלא להתפלל ולייחל לתשועת האל: "לשועתך קויתי ה'".

העיקר הראשון

לפי הרמב"ם, העיקר כולל את האמונה⁸⁸ במציאות האל⁸⁹ ובהיותו "סיבת העולם", ושונה באופן מהותי מברואיו. עניינים אלו הושמטו מנוסחי "אני מאמין" כבר מכת"י פארמא. מנגד, נוספו בו אמונות אחרות: האל כמחדש העולם, מקיימו ומנהיגו, ושלילת קיומן של שתי רשויות.

החיסרון הראשון⁹⁰ בולט מאוד, וכמעט כל מי שעסק בהשוואת רשימת הרמב"ם ל"אני מאמין" ציין חילוף זה.⁹¹ אכן, בנוסח הספרדי הוא אינו קיים,⁹² והיו שהוסיפו את האמונה במציאות האל ובהיותו בורא העולם גם בנוסח האשכנזי.⁹³ יש שכתב שמציאות האל רמוזה במילה "הוא" בנוסח "אני מאמין".⁹⁴ יש שמצאו לכך רמז בעיקר השני בנוסח זה, במילים "היה הוה ויהיה".⁹⁵ לדעתי, המחבר הניח שמציאות האל ברורה מאליה והתכוון להדגיש עניינים נוספים.⁹⁶

- 86 ראה הערה 22.
- 87 ראה הערה 69.
- 88 או: הידיעה; ראה הערה 23 וליד הציון להערה 110.
- 89 כך מוגדר העיקר כבר אצל: ר"י אלבו (ספר העיקרים, א ג); רשב"ץ (מגן אבות, דף ג ע"א); בפירוש העיקרים המיוחס לרד"ק (אייזנמן, פירוש, עמ' 184), וכן בפיוטים שונים: ב"יגדל" – "נמצא ואין עת אל מציאותו"; ב"סימן ל"ג עיקרים לר' אליא": "מצוי" (מובא ב"מנהג רומניא", אחרי תפילת שחרית לשבת).
- 90 חסר גם בנוסח המופיע בספר הנצחון: "להאמין שיש מנהיג והוא האלוה... (ספר הנצחון, מבוא, עמ' כא–כב).
- 91 ראו למשל: יצחקי, נוסח, עמ' קז; לוח ארש, עמ' תסה; האמונה ו"ג עיקריה, עמ' לח הע' ה; מנוחת שלום, ח"ג טז (עמ' סג–סז); שו"ת מלכי בקודש, ח"ב עמ' 239; נשאת ונתת באמונה; אבן השתיה, עמ' מב; אבערלאנדער, הנוסח, עמ' רלד, ואחרים. ע"ע: אמרי קודש (קאמרנא), עמ' צה (ושוב, בסידור היכל הברכה, עמ' רצא), המתרגן כי על פי תורת הסוד "כולו חד, ואין קפידא בשינוי הלשון הזה".
- 92 אמנם בנוסח הספרדי: "אני מאמין שהבורא יתברך מצוי ומשגיח".
- 93 "אני מאמין... שהבורא יתברך שמו הוא [מצוי ראשון, והמציא כל הנמצאים], והוא בורא ומנהיג לכל הברואים..." (עבודת השם, עמ' 362). ראה הערה 78, הדיון לגבי סמכותנו לשנות את הנוסח.
- 94 נשאת ונתת באמונה, עמ' ב.
- 95 עפ"י המבואר ב"באר חיים מרדכי", עמ' כא, כה–כו.
- 96 ראה להלן, בעיקר השמיני, הנחה דומה. בספר אמונה שלימה לא התייחס לקושיה זו, והבין שמציאות האל כלולה בנוסח הסידור. הוא מקשה על השמטת משפט ה"רָאִי" בפירוש

ייתכן שגם השמטת ההבחנה בין האל לכל נברא אחר⁹⁷ נובעת מהיותה, לדעתו, ברורה מאלוה. ניתן לומר עוד שסבר שמקומה בעיקר הרביעי אשר בו היא התבארה באריכות. אמנם, לא ברור מדוע שינה מדברי הרמב"ם.⁹⁸

לגבי התוספת שבה הדגיש מחבר נוסח כת"י פארמא⁹⁹ את האמונה באל כבורא העולם, מתברר שכיוון לדעת הרמב"ם עצמו, שראה לנכון להוסיף בסוף ימיו פסקה לעיקר הרביעי הכוללת עניין זה.¹⁰⁰ עולה, אפוא, שלפני מחבר הנוסח שבכת"י פארמא עמדו הנוסחים הישנים שבהם לא נתפרשה תוספת זו,¹⁰¹ והוא ראה לנכון לפרשה.¹⁰² העובדה שהרמב"ם הוסיף תוספת זו בעיקר הרביעי (ולא בראשון) אינה צריכה להתמיה: קיים קשר לוגי אפשרי בין קדמות האל לבין היותו מחדש העולם.¹⁰³

ר"ח הירשנזון הצביע כאן גם על בעיה תחבירית בנוסח הסידור: המשפט "אני מאמין... שהבורא... הוא בורא" אינו תקני, שכן המושג "בורא" מוסבר על ידי עצמו.¹⁰⁴ בדיקה בכת"י פארמא חושפת את המשפט המלא ומגלה כי הבעיה מלאכותית, ונוצרה רק בשל מגמת הקצרנות שנקט המקצר.

בנוסח הסידור נוספה גם האמונה באל כמנהיג הבריאה. הירשנזון טוען¹⁰⁵ שמקורה בדברי הרמב"ם אשר לפיהם האל הוא עילת כל הנמצאות. ח' כשר הציעה שמקורם

המשנה – "ואלו נתאר סלוק מציאותו כי אז בטלה מציאות כל נמצא", ומתרץ: לא ניתן כלל לתאר או להעלות על הדעת אפשרות כזו! (אמונה שלימה, עמ' 18).

97 עליה העירו: שו"ת מלכי בקודש ב, עמ' 239; נשאת ונתת באמונה, עמ' ב.

98 על כפילתה ע"י הרמב"ם, ראה להלן.

99 וכן גם בנוסח שבספר הנצחון: להאמין שיש מנהיג והוא האלוה, ובכללו להאמין שהוא ית' ברא הכל יש מאין (ספר הנצחון, מבוא, עמ' כא).

100 "ודע כי היסוד הגדול של תורת משה רבינו הוא היות העולם מחודש, יצרו ה' ובראו אחר ההעדר המוחלט" (קאפח, עמ' רמב; וכעין זה אצל שילת, עמ' קמב). הצורך שחש הרמב"ם (וכמוהו מחבר "אני מאמין") לשוב ולהדגיש את אמונת חידוש העולם ולפרשה, נדרש כבר בכמה פנים; ראה: קלנר, תורת העיקרים, עמ' 49–53.

101 הנוסח הישן הוא גם מושא דיונו של ספר העיקרים, א יב; אילת אהבים ד, ח (עמ' קנז), ואפילו לאחרונה, גורן, תורת השבת והמועד, עמ' 553–558.

102 ראה על כך עוד בדיון בעיקר התשיעי. מאידך גיסא, ייתכן שהתבסס על הנוסח בספר המצוות: "המצוה הראשונה היא הצווי אשר צונו להאמין האלוהות והוא שנאמין שיש שם עלה וסבה הוא פועל לכל הנמצאות" (ספר המצוות, מצוה א).

103 ואכן, בלא שידעו על הוספתו של הרמב"ם את עניין החידוש, שיערו כמה חכמים כי הרמב"ם התכוון לכלול את עניין החידוש בעיקר הקדמות: אמונה שלימה, עמ' 13; נחלת יעקב, העיקר הרביעי, דף כד ע"ב; גורן, תורת השבת והמועד, עמ' 560; קוניץ, באור בחינת עולם, עמ' קכט–קל. כך עולה גם מהנוסח בהלכות יסודי התורה פ"א ה"א: "לידע שיש שם מצוי ראשון, והוא ממציא כל נמצא". א' שביד אף טוען כי העיקר הרביעי אינו אלא ניסוח שונה של האמור בעיקר הראשון: קדמות האל נובעת מהיותו סיבה בלתי תלויה בנמצאים. מטרת החזרה, לדעתו, היא כדי להסביר את העיקר החמישי: מדוע רק לו ראוי לעבוד (שביד, הפילוסופים הגדולים, עמ' 182).

104 שו"ת מלכי בקודש, ח"ב עמ' 239.

105 שם, שם.

בדברי הרמב"ם ברשימות המקבילות ב"משנה תורה".¹⁰⁶ אמנם, בכת"י פארמא מיוחסת לאל גם עובדת היותו מניע הגלגל (העליון). זוהי דעתו של אבן-רושד, אך אבן-סינא חלק עליו וטען שהאל אינו מניע את הגלגל העליון, ופרשני הרמב"ם נחלקו ביניהם מהי דעתו בעניין.¹⁰⁷ ממילא, כת"י פארמא נוקט כאן עמדה פרשנית מובהקת, שייתכן כי השמטתה בנוסח הסידור מהווה עמדה חולקת. דוגמה יפה לתהליך ההמרה התרבותי שעברה ההגות היהודית מהווה הפרשנות הרואה במשפט זה בנוסח הסידור הכללה של האמונה בהשגחה פרטית על כל הברואים, כולל בעלי חיים, צומחים ודוממים¹⁰⁸ – בניגוד לדעתו הידועה של הרמב"ם¹⁰⁹ בעניין.

על כל פנים, נראה כי הוספת תכנים נוספים דווקא לעיקר הראשון (לאמונה במציאות האל) מיועדת להתמודד עם הביקורת שהוטחה ברמב"ם על שמנה את האמונה עצמה כמצווה: המצווה אינה עצם האמונה, אלא הפן המיוחד שלה.¹¹⁰ כאן המקום לציין כי מחבר הנוסח שינה את מושג הבריאה שאליו התייחס הרמב"ם: הרמב"ם דן בחידוש העולם כאירוע קוסמי חד פעמי, ואילו הניסוח בכתב היד "וברא ובורא לכל הברואים כולם", או בנוסח הסידור "וברא לכל הברואים", קרוב יותר לתפיסת "הבריאה המתמדת",¹¹¹ ששורש לה ניתן לראות בתפיסת אנשי כת ה"מדברים" על רצון המתחדש בכל עת, שאותה דחה הרמב"ם בפירוש,¹¹² וכן במסורות פילוסופיות¹¹³ וקבליות¹¹⁴ שתפסו מקום בעולם המחשבתי אחרי הרמב"ם.

העיקר השני

נוסח פארמא מקצר את הדיון הפילוסופי על אודות אחדות האל, ובמקומו מוסיף תוספות מספר: 1. "כי הוא אלהים אמת ומלך עולם למעלה ולמטה"; 2. "והוא היה הוה ויהיה". בתוספת הראשונה ניתן לראות המשגה של אחדות האל – היותו שליט כל המציאות.

106 משנה תורה, הלכות יסודי התורה פ"א ה"ה: "המצוי הזה... והוא המנהיג הגלגל", וכן ב"תמונת הראי", ברשימת הכופרים בהלכות תשובה פ"ג ה"ז: "האומר שאין שם אלוה ואין לעולם מנהיג".

107 עין הקורא, מדף 166 ע"ב ואילך; ע"ע: תירוש-רוטשילד, ר"ד מסיר ליאון, עמ' 121–127.

108 נתיבות שלום, ח"א מאמר א ס"ק ד (עמ' מד).

109 מורה נבוכים ג יז.

110 ראה גם דברי ר' משה בן יקאר: "מציאות האל יתברך אינו עיקר מעיקרי התורה, כי יש לו מעלה עליונה על כל עיקר" (בתוך: קופפר, מתוך לנפש, עמ' 329).

111 כך הבינו, למשל, מחבר בן זמננו, ראה: באמונתו יחיה, עמ' 33–34.

112 מורה נבוכים א עג, ההקדמה השישית.

113 ראה דבריו של יצחק אלבלג: תיקון הדעות ל.

114 ראה, למשל: חלמיש, מבוא, עמ' 152–158; קול הנבואה, עמ' קצט. תפיסה זו מביאה כאסמכתא את לשון ברכת "יוצר אור": "המחדש בטובו בכל יום תמיד מעשה בראשית" (נפש החיים, א, ב). אעיר, שמקור שבח זה הוא במימרתו של ריש לקיש (בבלי, חגיגה יב ע"ב), ומפשט הדברים עולה כי "המחדש" שם אינו האל אלא "וילון", אחד משבעת הרקיעים; משמעות החידוש שם היא זריחת השמש מחדש בכל יום, כלומר התמדת מהלכם של גרמי השמים.

בתוספת השנייה ראו כמה מחברים עמעום של התוכן העיקרי.¹¹⁵ ר"ח הירשנזון העיר עוד שעניין זה מיותר, שכן הוא צוין במפורש בעיקר הרביעי.¹¹⁶ עיון בכת"י פארמא מראה שהתוספת מצויה כבר בו, וכיוון שהוא ארוך יותר אין התוספת מעמעמת.

אמנם, מהי מטרתה של התוספת? קוסמן¹¹⁷ נוטה לחשוב שמטרתה היא לשוות לנוסח אופי של הצהרת אמונה. גם אני סבור כך, ולדעתי, עם מציאת כת"י פארמא, ניתן להוכיח סברה זו, ולייחס למגמה זו גם את התוספת הראשונה: נראה, כי שתי התוספות רומזות למקור שציין הרמב"ם לעיקר זה – הפסוק "שמע ישראל ה' אלהינו ה' אחד": ר' יעקב בן הרא"ש מציין בספרו ההלכתי¹¹⁸ כי בעת אמירת שמות האל בשעת ברכה, יש לכוון:

ובהזכירו השם יכוין פי' קריאתו באל"ף דל"ת לשון אדנות שהוא אדון הכל ויכוין עוד פי' כתיבתו ביו"ד ה"א לשון הוי"ה שהוא היה והיה ויהיה ובהזכירו אלהים יכוין שהוא תקיף אמיץ אשר לו היכולת בעליונים ובתחתונים.

כוונה מיוחדת יש לכוון בעת אמירת הפסוק הראשון של קריאת שמע:

וצריך להאריך בד' דאחד שיעור שיחשוב בלבו שהקב"ה הוא יחיד בעולמו למעלה ולמטה ובד' רוחות העולם.¹¹⁹

כת"י פארמא המיר את הרשימה הפילוסופית שיצר הרמב"ם בנוסח הצהרתי, ולפיכך כלל בו את כל הפרטים ההלכתיים הנחוצים. נוסח הסידור קיצר נוסח זה, והשאיר רק את סופו – "היה הוה ויהיה".

העיקר השלישי

עיקר זה עוסק בשלילת הגשמות. נוסף על כך שהאל אינו גוף, הרמב"ם מדגיש שאינו "כח בגוף ולא יארעוהו מאורעות הגופים כגון התנועה והמנוחה...".¹²⁰ פירוט זה חסר בנוסח הסידור, שם כתוב רק "אינו גוף". נראה שפירוט זה אינו ברור מאליו,¹²¹ שהרי הרמב"ם הקדיש רבים מפרקי התארים ב"מורה הנבוכים" לשלול את אופני הגשמות השונים.

כת"י פארמא השכיל לקצר את הנוסח תוך שמירת פירוט זה, וכתב: "ולא כח בגוף". נראה שהחיסרון בנוסח הסידור נובע גם כאן מכך שהקיצור לא נעשה ישירות מרשימת

115 קטן, אני מאמין, עמ' 42; קוסמן, י"ג העיקרים, עמ' 339; אבערלאנדער, הנוסח, עמ' רלד.

116 שו"ת מלכי בקודש, ח"ב, עמ' 240. על הכפילות בין העיקר הרביעי לעיקרים שקדמו לו עמד כבר שביד (ראה הערה 103).

117 קוסמן, י"ג העיקרים, עמ' 339.

118 טור, או"ח ה.

119 טור, שם סא ו, עפ"י: בבלי ברכות יג ע"ב.

120 כך גם בהלכות יסודי התורה פ"א ה"ז: "אין כחו כח גוף, והואיל ואינו גוף לא יארעו לו מאורעות הגופות".

121 ולא כפי שסבר כנראה ר"ח הירשנזון, הכותב (שו"ת מלכי בקודש, ח"ב עמ' 240) כי כאן תומצת יפה תוכן דבריו של הרמב"ם.

הרמב"ם אלא דרך נוסח כת"י פארמא.

יש שכתבו שמחבר נוסח הסידור כיוון לכך בפסוקית "ולא ישיגוהו משיגי הגוף", ומפרש שהכוונה היא למקרים המשיגים את הגוף.¹²² כך נמצא גם בתרגום אלחריזי: "ולא ישיגוהו משיגי הגוף ומקרי",¹²³ וכן בנוסח אחר של העיקרים¹²⁴ "ולא ישיגנו שום אחד ממקרי הגשם". לדעתי פרשנות זו אינה ודאית,¹²⁵ אך גם אם אינה נכונה, ייתכן כאמור שמדובר בקיצור הנוסח.

העיקר הרביעי

כבר ציינתי לעיל כי הרמב"ם הוסיף בערוב ימיו פסקה בעלת משמעות בנוסח עיקר זה: "ודע כי היסוד הגדול של תורת משה רבינו הוא היות העולם מחודש, יצרו ה' ובראו אחר ההעדר המוחלט".¹²⁶ הידיעה שמדובר בתוספת מאוחרת מסבירה את אחד השינויים שעליו העירו קודמיי: בנוסח המתוקן של הרמב"ם נושא העיקר הוא חידוש העולם,¹²⁷ וקדמות האל היא חלק מכך. בנוסח כת"י פארמא, וכן בנוסח הסידור, לא נזכר חידוש העולם, ומאידך גיסא נוסף עניין האחרית. תוספת זו עשויה לטשטש את משמעות העיקר, בבחינת "כל המוסיף גורע".¹²⁸

אמנם, כיוון שברור שמדובר בתוספת מאוחרת, נמצא שלפני מחבר כת"י פארמא עמד הנוסח המקוצר ולפיו נושא העיקר הוא קדמות האל, וחשיבותו התאולוגית היא בהדגשת ההבחנה בין האל לבין ברואיו. לפיכך הוא מוסיף את עניין האחרית, המעמיק את ההבחנה בין האל לברואיו גם במישור הנצחיות,¹²⁹ ובפרט לאור הסתמכותו על לשון הפסוק בישעיה "אני ראשון ואני אחרון".¹³⁰

ניתן לראות את ההוספה שהאל הוא אחרון לכול כמשמעותית יותר: היא מרמזת על

122 לקוטי מהרי"ח, דף קג ע"ב; נשאת ונתת באמונה, עמ' ד; שלום אהלך, עמ' ז. כך פירש גם בס' ר"ש סופר (עמ' 959, בביאור).

123 גושן-גוטשטיין, תרגום אלחריזי, עמ' 189.

124 מוסד אב, עמ' 2.

125 ייתכן שמשמעות "ולא ישיגוהו משיגי הגוף" היא שלילת אפשרות השגת האל ע"י עמי הארץ המסוגלים להשיג גופים (בניגוד לחכמים, המשיגים גם מושגים מופשטים); כך משמע מסיום המשפט בכת"י פארמא: "ומהותו אין לו השגה כלל", וכפי שכותב הרמב"ם בסיום היסוד: "הוא אשר מורה עליו מה שנ' כי לא ראיתם כל תמונה כלומר לא השגתם אותו בעל תמונה". אמנם, פרשנות זו עומדת בניגוד לתרגומו של אלחריזי שהובא למעלה. בניגוד לכך, ראוי לציין כי הצירוף "משיגי הגשמות" מופיע גם פעמים מספר בתרגום אבן-תיבון למו"נ (ח"א כא, לה, נב), ובכל המופעים אנו מוצאים כי בתרגומים שתרגמו ללשון ימינו (קאפח; שורץ) תרגמו כי הכוונה למאורעות הגופים (בניגוד לאפשרות שהצגתי למעלה).

126 ראה הערה 100.

127 על חידוש העולם כעיקר אמונה במחשבה הדתית שאחרי הרמב"ם, ראה עוד: קליין-ברסלבי, תרומה.

128 קטן, אני מאמין, עמ' 42.

129 באבן השתיה, עמ' סא, סובר שקיים הבדל תוכני בין "קדמון" לבין "ראשון", ע"ש.

130 ישעיהו מד:ו, וכך פירש בס' ר"ש סופר, בביאוריו (עמ' 959).

סופיות העולם, ומגמתה סטייה מההשקפה המימונית¹³¹ אל ההשקפה שנתבארה במדרשים,¹³² וחזרת הרבה ב"תורת השמיטות" הקבלית.¹³³ ייתכן, אפוא, שכאן נעשה שינוי מודע, מתוך מגמה להתאים את הנוסח לאמונה המקובלת.¹³⁴

העיקר החמישי

כבר העירו¹³⁵ על שני שינויים: א. מדוע נכתב רק שלו לבדו ראוי להתפלל, ולא הוזכר שלו לבדו ראוי לעבוד (כולל קיום המצוות)? ואכן, בנוסח עדות המזרח: "ואין עבודה לזולתו"; ב. מדוע לא נזכר האיסור להתפלל אליו על ידי אמצעי?

שני עניינים אלה מופיעים בכת"י פארמא והם הושמטו רק בנוסח הסידור, ואעסוק בהם אחד לאחד:

א. כת"י פארמא מתייחס הן לאיסור לעבוד את זולתו והן לאיסור להתפלל לזולתו. אם "לעבוד" פירושו עבודת הקרבנות, מסתבר שהקיצור בנוסח הסידור נובע מהצורך באקטואליזציה של הנוסח המיועד לאמירה יום יומית: בהעדר יכולת הפולחן, אין טעם להזכירה. בס' כת"י בריטי נוסף גם פרט זה: "להתפלל ולעבוד"; ייתכן, אפוא, שסיבת ההשמטה בס' פראג רצ"ו היא משום הקיצור בלבד.

ב. השמטת האיסור להתפלל ע"י אמצעי יכולה להידרש בשני פנים: 1. משום הקיצור; 2. בשל המסורת העממית שהד לה בפיוטים רבים, לפנות אל מתווכי תפילה בינינו לבין האל (מלאכים, צדיקים, מתים).¹³⁶ מסתבר שמסיבה זו הושמט לחלוטין העיקר מרשימות אחדות.¹³⁷

אציין, שרבים הבינו שגם בנוסח הסידור כלול האיסור לפנות לאל בתפילה על ידי מתווכים כמלאכים או מתים.¹³⁸

131 מורה נבוכים ב כז-כט.

132 ראה, למשל, בבלי סנהדרין צז ע"א (הרמב"ם מתמודד עם אגדה זו במורה נבוכים ב כח).

133 ראה, למשל, גוטליב, מחקרים, עמ' 24–27.

134 עתה מצאתי שכ"כ בס' אמונה שלימה, עמ' 81. בדומה, טוען הר"ח הירשנזון (הנ"ל, שו"ת מלכי בקודש, ח"ב עמ' 241) שמחבר "אני מאמין" הוסיף תוספת זו כדי לשלול את ההבנה שלפיה משמעות הקדמות היא בריאה בנוסח אפלטוני (אמנם, בנוסח המתוקן שבידינו, הרמב"ם מפרש שכוונתו לבריאה אחר ההעדר המוחלט).

135 קטן, אני מאמין, עמ' 42–43; קוסמן, י"ג העיקרים, עמ' 341–342; נשאת ונתת באמונה, עמ' ח; אמונה שלימה, עמ' 89; אבערלאנדער, הנוסח, עמ' רלד–רלה; שו"ת רבבות אפרים, ח"ה או"ח ג.

136 ראה כץ, תפילה לאמצעי, שסקר את כל הדעות בעניין זה. על סקירתו יש להוסיף: ס' איש מצליח, לאוקמי גירסא, סימן קטז (עמ' לו–לח); וייס, שיעור.

137 כגון: בפיוט "יגדל" (ראה ע"כ: שלומוביץ, יגדל, עמ' קטו–קטז; שלומוביץ, אני מאמין, עמ' קל בהערה; קטן, אני מאמין, עמ' 42–43; קוסמן, י"ג העיקרים, עמ' 341–342; ויעש אברהם, עמ' נט; וכן את הפירוש בס' הרי בשמים עמ' קמג), וכן ברשימת רמח"ל (דעת תבונות, ה). האחרון מכניס במקומה את האמונה בחידוש העולם.

138 ראה במקורות שבהערה 136. הרב א' וייס אף דקדק מנוסח הרמב"ם את החילוק שכתבו רבים בין תפילה אל המלאכים לבין בקשה מהם להכניס את התפילות: נוסח הסידור (שכלל לא ידוע

אחד המחברים¹³⁹ מעיר, מדוע ננקט בנוסח הסידור "ראוי... ואין ראוי", במקום לבחור בלשון החלטי יותר, כמו "צריך" ו"אסור"?
עיון בכת"י פארמא מראה כי החיווי החיובי אכן כתוב בלשון "צריך", אך החיווי השולל מנוסח "לא ראוי", כמו בנוסח הסידור שלפנינו.

העיקר השישי

הרמב"ם מדבר על האמונה באפשרות ההינבאות ובקיומה של הנבואה. אמנם, תוכן העיקר ב"אני מאמין" שבסידור הוא שדברי הנביאים הנם אמת.¹⁴⁰ מדוע, אם כן, השמיט נוסח הסידור את עצם האמונה באפשרות הנבואה?

ניתן להסביר שינוי זה באופנים מספר: ייתכן שסבר ש"בכלל מאתיים מנה": האמונה בדברי הנביאים כוללת את האמונה באפשרות הנבואה ובקיומה.¹⁴¹ ייתכן גם כי המחבר סובר כי קיומה של הנבואה ברור ופשוט, ולפיכך יש להדגיש את הנקודה המחודשת. אמנם, ניתן לטעון גם כי המחבר התכוון לסטות מ"בעיות" מספר העולות מתורת הנבואה של הרמב"ם, כגון דבקות הנביא בשכל הפועל¹⁴² ודעתו כי הנביא אינו רק צינור להעברת המסר האלוהי לעם כצורתו, אלא הוא שותף פעיל. לפי השקפה זו של הרמב"ם, הנביא מנסח את תוכן הנבואה במילותיו שלו.¹⁴³ ממילא, ייתכן מצב שבו יאמר נביא דברים שיתבררו במשך הזמן כבלתי נכונים מבחינה מדעית.¹⁴⁴ "בעיה" מפורסמת אחרת היא דעת הרמב"ם כי גם גויים יכולים להגיע למדרגת הנבואה.¹⁴⁵ דעה זו אינה מתיישבת

מי מחברו) שנקט "ואין ראוי להתפלל לזולתו" גרם בטעות לסברה שאין לפנות למלאכים כלל ועיקר, בעוד שבנוסח הרמב"ם נאסר רק לעבדם (וייס, שיעור).

139 אמונה שלימה, עמ' 90.

140 כבר עמדו על כך לוח ארש, עמ' תסו; אבן השתיה, עמ' עא; גורן, תורת השבת והמועד, עמ' 572; אבערלאנדער, הנוסח, עמ' רלה.

141 פרידמן, קושיה.

142 ח' כשר הציעה שהסיבה לסטייה זו אינה תאולוגית אלא נובעת מן הנטייה לאקטואליזציה ורלוונטיות של העיקרים: לגבי האדם המאמין בתקופת הגלות, חשוב יותר מבחינה דתית להאמין באמיתות ספרי הנבואה מאשר להניח כי השכל הפועל שופע על האדם המושלם. לדעתי, אם מגמה זו נכונה, היא הייתה צריכה להוביל לניסוח מחודש של עיקרים נוספים, או לפחות להוספת כמה עיקרים.

143 מורה נבוכים ב כט. ע"ע: הכהן, לסגנון הנבואה; נחשון, מילות הנבואה.

144 כך עולה מדברי הרמב"ם (מורה נבוכים ב ח) המביא את דעות הקדמונים בשאלה האם יש קולות לגלגלים. הוא טוען שם שהדעה המוטעית ולפיה יש קולות לגלגלים "ידועה גם באומתנו", וכמה מפרשניו (נרבוני, שם טוב, אפודי שם; עין הקורא דף 93 ע"א) מראים שהוא רומז לדברי הנביא יחזקאל בתיאור מראה המרכבה. לזיהוי זה כמובן משמעות רבה, שהובילה לביקורת על הרמב"ם; ראה: אברבנאל, שמות יט (עמ' קסז); כספי, מעשה מרכבה, עמ' 337; קופפר, יהדות אשכנז, עמ' 120–121; רוזנברג, פרשנות המקרא, עמ' 147–151. דברי נבואה שאינם מדויקים מצינו גם בדברי הירושלמי על "קלקול החשבונות" בשאלת זמן הטלת המצור על ירושלים בימי בית ראשון (ירושלמי תענית פ"ד ה"ה, כג ע"ב; ע"ע: בבלי ראש השנה יח ע"ב, בדברי התוספות ד"ה "זה תשעה בתמוז").

145 איגרות הרמב"ם, ח"א, אגרת תימן, עמ' קלח–קמ. כך נראה גם מלשונו כאן בהקדמת חלק:

עם הגישה התאולוגית הרווחת, ולכן הנוסח בכת"י פארמא הוא "שכל דברי הנביאים אמת", הווה אומר, כל תוכן דבריהם הנו תורה משמים. נראה שגם מחבר נוסח הפיוט "יגדל" היה "רגיש" לעניין, ולכן כתב: "שפע נבואתו נתנו אל אנשי סגולתו ותפארתו".¹⁴⁶

לאחר הדגשה כזו, מובן מדוע הוא מקצר את דברי הרמב"ם בעיקר השמיני ואינו מתייחס שם להדגשתו שכל מילות התורה מקודשות ונמסרו מיד ה'. לדעתו, הדבר פשוט ונכון אף ביחס לספרי הנביאים.¹⁴⁷

ר"ח הירשנזון¹⁴⁸ טוען עוד שמשמעות הנוסח בסידור בעייתית: לא ניתן להורות על אמונה בדברי הנביאים בעוד שלא ברור למי הכוונה: אם הכוונה לספרי הנבואה המקודשים בתנ"ך, היה עליו לציין זאת במפורש; אם כוונתו לנביאי האמת, הרי שהאמונה באמיתות דבריהם כלולה כבר בהגדרתם כ"נביאי אמת".

לדעתי, ברור שהכוונה היא לספרי הנבואה המקודשים, והבחנתו היא בגדר "דקדוקי עניות".

העיקר השביעי

העיקר מדגיש את מעמדה המיוחד של נבואת משה רבנו, ומסתבר לראות בו מגמה של העצמת מעמדה ותוקפה הייחודי של תורת ישראל בניגוד לדתות האחרות.¹⁴⁹ ככל הנראה, הועצמה מגמה זו בנוסחים שהשתלשלו ממנו.

בנוסח שבסידור נאמר: "אני מאמין באמונה שלמה שנבואת משה רבנו עליו השלום היה/היתה/היו"¹⁵⁰ אמתית/אמתות/אמתיות...". מחברים מספר העירו¹⁵¹ שלפי נוסח זה יש כאן חזרה על הנאמר בעיקר השישי שכל דברי הנביאים אמת. ואכן, הרמב"ם אינו מזכיר כאן עניין זה, אלא מתחיל מיד: "צריך שיאמן אדם, כי הוא אביהם של כל הנביאים".

"לדעת שזה המין האנושי ימצאו בו..." (קאפח), וכן בהלכות יסודי התורה "שהאל מנבא את בני אדם" (פ"ז ה"א). דברי הרמב"ם במקורות אלו מקובלים במחקר כמבטאים את דעתו בשאלה זו (ראה למשל: לוינגר, הרמב"ם, עמ' 21–28; קלנר, אוניברסליזם ופרטיקולריזם). אמנם, בחוגי "מרכז הרב", האמונים על "סגולת ישראל", טוענים לאור ציטטות אחרות מדברי הרמב"ם כי מדובר בגישה עקרונית, אך למעשה: "שכיחות התכונות הדרושות לנבואה גבוהה בעם ישראל יותר מאשר בעמים אחרים" (שילת, סגולת ישראל, בפרט עמ' 288); "יש הבטחה אלוהית להקים נביאים דוקא מעם ישראל ולא מעמים אחרים" (מאלי, סגולת ישראל, עמ' 43–45); או שקיים הבדל מהותי בין הנבואה לישראל והנבואה לאומות העולם (בלס, מנפת צוף, עמ' 666 הע' 18). לכאורה, כך סבור גם עראמה (עקידת יצחק, וירא יט, קנח ע"א).

146 ראה: ויעש אברהם, עמ' נט.

147 ראה להלן בעיקר השמיני, שהראינו שנוסח זה כלול בעיקר השביעי בנוסחי "אני מאמין".

148 שו"ת מלכי בקודש, ח"ב עמ' 241.

149 לסיכום מחקר המגמות בגינן קבע הרמב"ם עיקרים, ראה: קלנר, תורת העיקרים, עמ' 35–45; ישפה, רמב"ם, עמ' 82–94; ע"ע: גורפינקל, דוגמטיות.

150 לעיל הראינו שקיימת גם הגרסה "היא", ונתייחס אליה להלן.

151 נשאת ונתת באמונה, עמ' ט–י; שפתי קודש, וזאת הברכה, עמ' 62.

התוספת שהצבענו עליה בנוסח הסידור מופיעה כבר בכת"י פארמא. נראה כי המקצר האלמוני סבר כי תיאורו של משה רבנו כאב החכמים/הנביאים אינו מבטא די הצורך את כוונת הרמב"ם ולפיה תופעת הנבואה שזכה לה משה רבנו שונה בתכלית מזו של שאר הנביאים. את מקום האריכות הרבה שנקט הרמב"ם בעיקר זה ביטא המקצר האלמוני בדרכו שלו: כפילת החיוב להאמין בתופעת הנבואה. הכפילות מדגישה שקיימות שתי רמות נבדלות של נבואה – נבואת כל הנביאים, ומעליה נבואת משה רבנו.¹⁵²

המשך נוסח הסידור, "ושהוא היה אב לחכמים/לנביאים לקודמים לפניו ולבאים אחריו", זוקק דיון מיוחד: משה רבנו מתואר בדרך כלל כ"אדון הנביאים" וכדומה.¹⁵³ לכן הנוסח הקדום, המגדיר את משה כ"אב החכמים", אומר "דרשני". מצינו אמנם שמה מתואר כ"חכם" ברמה העליונה ביותר,¹⁵⁴ ואף מתואר בפירוש כ"אב החכמים" או "אב החכמה".¹⁵⁵ גם הרמב"ם, לצד הגדרתו את משה פעמים מספר כ"אדון הנביאים",¹⁵⁶ מגדירו בשני מקומות כ"אדון החכמים";¹⁵⁷ אלא ששם מדובר במעלתו של משה כמשיג ויודע, וייתכן שלכך כיוונו גם המקורות האחרים. כאן, לעומת זאת, המגמה היא קיצור קטע מיוחד בתוך רשימת העיקרים של הרמב"ם שבו הוא מאריך למנות ולתאר את ההבדלים בין משה רבנו לבין שאר הנביאים דווקא בסוגיה הנבואית. חכמים מספר עמדו על נוסח מיוחד זה¹⁵⁸ ודרשו כי תיאורו של משה כחכם דווקא

152 בס' מקור התפלות (עמ' 153–154) מעיר עוד שהיה מן הראוי להקדים את עיקר נבואת משה לנבואת שאר הנביאים (בכך תיפתר גם בעיית הכפילות). הוא טוען שלא נהגו כן כיוון שהיו נביאים שקדמו למשה רבנו. כמובן, תירוץ זה אינו מתאים למשנת הרמב"ם המבהיר שעד משה רבנו הנבואה הייתה אישית: לא יועדה לציבור הרחב אלא לנביא באופן פרטי (מורה נבוכים א סג; ב לט).

153 הכינוי "רבן של נביאים" ביחס למשה רבנו הוא עפ"י שמות רבה כא:ד; דברים רבה ב:א, ועוד. יש להעיר, שכינוי זה מוזכר גם ביחס לשמואל הנביא (ויקרא רבה כו:ז, עמ' תרא), בדומה למקבילות חז"ליות נוספות שקיימות בין משה רבנו לשמואל הנביא.

154 בבלי ראש השנה כא ע"ב; ספרי במדבר צג. על יחס הרמב"ם אליו כ"חכם" ראה: קליין-ברסלבי, שלמה המלך, עמ' 118–126 ובהע' 20. כל זה בניגוד למחברים מספר שתמהו על נוסח זה בטענה ששלמה המלך הוא המתואר במקורותינו כ"חכם" בדרגה הגבוהה ביותר (עץ יוסף, בתוך: ס' אוצר התפילות, ח"א עמ' 457); במקורות מספר מופיע הביטוי "אב החכמים" ביחס לשלמה (עקידת יצחק, שער עד; באר מים חיים, יתרו כ:ב; שם משפטים כא:ב; שם, ויקרא ט:ט; שם, דברים א:א; דגל מחנה אפרים, אחרי מות, לפסוק "ושמרתם את חקותי ואת משפטי", עמ' קסא).

155 בבלי מגילה יג ע"א: "אב בתורה, אב בחכמה, אב בנביאות"; תנא דבי אליהו, יג ד"ה כיוצא: "אב החכמים, אב הנביאים"; שם, יז: "אב החכמה ואב הנביאים"; ספרי במדבר קלד: "חכם חכמים, גדול גדולים, אבי נביאים". בעקבותיהם: "אב בתורה, אב בחכמה, אב בנבואה" (סתרי תורה, עמ' יד); "אב החכמים ואב הנביאים" (מאור ושמש, תחילת פרשת בשלח, עמ' קפז); "אב החכמים ואדון הנביאים" (עבודת הקודש, ג כד).

156 מורה נבוכים ב יט; ג יב; שם כט; שם מג.

157 מורה נבוכים א נד; ב כח. ראה דיונו של ר"ד מסיר לאון (בכת"י) מדוע לא אמר במקור הראשון "אדון הנביאים" (עין הקורא, דף 7 ע"א).

158 הראשון שעמד על השינוי הוא ר' חנוך זונדיל, בפירושו לסידור "עץ יוסף" (בתוך: אוצר

נעשה בכוונה תחילה, והוא רומז לעניינים תאולוגיים מסוימים.¹⁵⁹ מחבר אחר התפתל והציג "דרש דקדוקי": המילה "אב" מתייחסת לאמור קודם (לנביאים) וגם לאמור אחריה (לחכמים).¹⁶⁰ כפי שהראינו באפראט, בכת"י אחר מאותה תקופה הנוסח הוא "אב לנביאים". הבעיות שצינו, וכן מציאת נוסחה זו, מעלות את האפשרות שהנוסחה "אב לחכמים" היא שיבוש שהשתקע בעקבות ס' פראג רצ"ו. על כל פנים, בעקבות שינויו של סטאנוב, השתגר כיום הנוסח "אב לנביאים" ברובם הגדול של הסידורים.¹⁶¹ השוואת הנוסחים מגלה הבדל נוסף בעל משמעות: המרת לשון הווה שנקט הרמב"ם ביחס לדרגתו של משה – "שהוא אביהן..." – ללשון עבר – "שהוא היה אב לנביאים".¹⁶² לשון העבר ב"אני מאמין" יחידאית; בעיקר השישי נאמר בלשון הווה: "שכל דברי הנביאים אמת".

ביחס להבדל השני שהצבענו עליו טען ד' יצחקי שהנוסח המקורי היה בלשון הווה והשינוי ללשון עבר הוא משיבושי הצנזור: לפי גרסת "היתה" ניתן לפרש שנבואתו של משה אכן הייתה אמיתית, אך יש נבואה חדשה, גדולה הימנה, כטענת הנוצרים.¹⁶³ הצעתו נתקלה בזמנו בביקורת קשה: בכל הנוסחים מופיעה לשון עבר ("היה" או "היתה"), ואין ולו עדות אחת לנוסח בלשון הווה.¹⁶⁴ בתשובה לביקורת טוען יצחקי¹⁶⁵ כי מדובר בשיבוש שראוי לשנותו.

גילוי המקור לרשימת הסידור מגלה כי הנוסח המקורי אכן היה בלשון הווה: "שנבואת משה רבינו עליו השלום היא נבואה אמיתית". העובדה כי מחבר רשימת הסידור נאמן בדרך כלל לרשימת כתב היד שוללת את האפשרות שמדובר בשיבוש שיצא מתחת ידו, ומאששת את ההשערה שלפנינו שיבוש של הצנזור. לעיל, באפראט לרשימת העיקרים,¹⁶⁶ הראיתי שהנוסחה בלשון הווה חוזרת שוב בס' נהר שלום, המאוחר

התפילות, ח"א עמ' 456–457).

159 ראה: שפתי קודש, פרשת וזאת ברכה, עמ' 62; ס' חלקת יהושע, עמ' רצב–רצג; ס' ר"ש סופר, מלואים עמ' שכב.

160 באר חיים מרדכי, עמ' מז. נראה שכוונתו למידת "מושך עצמו ואחר עמו" שמביא ראב"ע פעמים מספר בפירושו למקרא.

161 בס' נהר שלום: לחכמים ולנביאים. כאמור (הערה 59), בכמה סידורים חסידיים נשתמר הנוסח הקדום, ובכללו הנוסחה "אב לחכמים": תפלה ישרה; אור לישרים; לב שמח; ס' ישועות ישראל; סידור קוידנוב וסידורי סלונים וקארלין שהשתלשלו ממנו (ראה הערה 8). בס' מגן אברהם (סלונים) הדפיסו את שניהם: "[לחכמים] ולנביאים". בחסידות קארלין שימרו את נוסח "אב לחכמים" זה עד השנים האחרונות (ס' בית אהרן וישראל תשי"ב), אך במהדורות משנת תשנ"ד ואילך שינו ל"אב לנביאים", ובעקבותיהם גם בס' צלותא דאהרן (פינסק קארלין).

162 ווירמש (מאורי אור, ח"ג, דף לד ע"ב) העיר גם על לשון העבר ביחס לנבואתו של משה המופיעה ב"אני מאמין": "שנבואת משה... היתה אמיתית". אמנם, לשון העבר בהקשר זה נקוטה כבר בפירוש המשנה.

163 יצחקי, פירוש, עמ' יח הע' 4*.

164 יעקובוביטש, נוסח.

165 יצחקי, נוסח, עמ' קז.

166 בעיקר ז ציון ח.

יחסית.¹⁶⁷

באופן דומה ניתן להסביר גם את ההבדל הראשון: שינוי הגדרתו של משה מ"נביא" ל"חכם" נובע אף הוא מהתערבות הצנזור הנוצרי, ומטרתו למעט בגדולתו של משה רבנו על-מנת שלא לסתור את אמונתם על קרבתו של יש"ו לאל: משה יכול להיות מיוחד ב"חכמה", אך לא ב"נבואה", המבטאת מדרגה רוחנית של קשר עם האל.¹⁶⁸ אציין, כי בדיקה מקיפה של סידור פראג רצ"ו מוכיחה כי ננקטה בו מידה מסוימת של צנזורה. אמנם, מערכת ביקורת זו הייתה בחיתוליה, ולפיכך הופעלה רק לגבי חלק מן המוקדים המוכרים.¹⁶⁹ הימצאותם של טקסטים בעייתיים פי כמה מבחינה נוצרית¹⁷⁰ מסייגת במידת מה את ההשערה כי מקור השינויים בצנזורה חיצונית.

העיקר השמיני

ההבדל הראשון שבלט לעיניי היה הבלעת הדיון הפילוסופי המוטמע בדברי הרמב"ם והמרתו בתוכן עממי: הרמב"ם מדגיש כי איננו מבינים לאשורה את דרך נתינתה של התורה למשה, וכי הפועל "דיבור" מופיע בהקשר זה על דרך ההשאלה, ואילו בכת"י פארמא נאמר כי התורה ניתנה למשה בקולות וברקים ולפידים ושופרות, ואופן העברת התורה למשה "בהגעה הנקרא דבור" נדחק לסוף הנוסח. לדעתי, שינוי זה מבטא היטב את מגמתו העממית של המקצר. בנוסח הסידור נחשבה תוספת זו כמיותרת לגמרי, והיא הושמטה.

ר"ח הירשנזון הצביע¹⁷¹ על חיסרון אחר בנוסח הסידור, המשנה לדעתו את כל התוכן: הרמב"ם הדגיש שמקור התורה הוא מפי הגבורה ולא ממשה רבנו; ב"אני מאמין" שבסידור, לעומת-זאת, הדגש הוא שהתורה המצויה היא הנתונה למשה. אמנם, גם בנוסח זה מוזכר שהיא "נתונה", אך עיקר הדגש הוא שמקורה בתורה שניתנה למשה. השוואה לנוסח כת"י פארמא מגלה שהנוסח המקורי קרוב מאוד לדברי הרמב"ם. שוב מתברר שהחיסרון נובע מקיצורו של נוסח זה. מסתבר שהמקצר סבר שפשוט הוא שמה

167 אמנם, בשני נוסחים אחרים של "אני מאמין" המיוחסים לרמב"ן (כת"י פרמא 1753, ראה הערה 15; כת"י וינה 148, סימנו במכון: f 1418), הנוסח הוא בלשון עבר.

168 ראה עוד: לוין ובלוי, שיבושים, עמ' 19–21. הצגת הנוסח שלפנינו כמצונזר מעלה את התהייה מדוע נותרו בו עיקרים אחרים הסותרים לכאורה את הדוגמות הנוצריות: העיקר התשיעי, שלפיו התורה לא תהא מוחלפת, והעיקר השנים-עשר, הכולל את האמונה בביאת המשיח. נראה, שמגמת הצנזורה אינה הצנעת מוקדי העימות בין היהדות לנצרות אלא מניעת מה שהם רואים כפגיעה בדתם, ובכללה פגיעה באלוהותו של יש"ו.

169 בתפילת י"ח: "ולמלשינים" (במקום: "ולמשומדים").

170 "שלא עשני גוי" (שלא צונזר ל"שלא עשני עכו"ם"); "וירשוה עובדי פסילים" (ב"נחם", שלא נשתנה ל"עובדי זרים" או ל"עובדי כוכבים" – ראה: לוח ארש, עמ' 47 הע' 207). מעניין היחס לקטע המפורסם ב"עלינו לשבח": "שהם משתחווים להבל וריק ומתפללים אל אל לא יושיע": הקטע מופיע בתפילת חול, אך נעשה ניסיון למחקר לאחר ההדפסה. בתפילת ראש השנה, הקטע כבר צונזר ל"שהם משתחווים ומתפללים ללא יושיע", וגם קטע זה הודפס שם בגופן מוקטן (על שינוי זה, ראה עוד: תורג'מן, הלשון, עמ' 37).

171 שו"ת מלכי בקודש, ב, עמ' 234–235.

לא הוסיף מדעתו.¹⁷² ראינו עוד שעניין זה מפורש בעיקר השביעי – "שנבואת משה רבינו עליו השלום היתה אמיתית".

מחברים מספר העירו¹⁷³ על עניין אחר: אצל הרמב"ם קיימת הכללה של כל דברי התורה בנבואה שקיבל משה מפי הגבורה. הערה זו נוגעת לשני נושאים: האחד, הדגשת הרמב"ם שהקבלה מפי הגבורה היא בין בתורה שבכתב ובין בתורה שבע"פ,¹⁷⁴ שהושמטה בעיקרים שבסידור (וגם בפיוט "יגדל"). מנגד, בכת"י פארמא עניין זה נזכר. ייתכן שבעת עריכת קיצור הנוסח מכתב היד לזה שלפנינו היה הצורך האפולוגטי בהדגשה זו דומיננטי פחות ממגמת הקצרות, וכבר היה "ברור מאליו" שהתורה היא גם זו שבעל-פה. יש שדרשו שלכך התכוון המקצר במילה "עתה", לאמור: לכאורה היא התחדשה (תורה שבעל-פה), אך למעשה היא כבר ניתנה למשה.¹⁷⁵ אחרים דרשו זאת מן ההדגשה "שזאת התורה".¹⁷⁶

הנושא השני שהושמט הוא היחס הזהה לכל דברי התורה, גם אלו הנראים כסיפורים היסטוריים חסרי משמעות הלכתית או מטפיזית: גם הם מפי הגבורה, ומשה לא הוסיפם מדעתו.¹⁷⁷ האדמו"ר מקאמרנא מתרץ¹⁷⁸ שמסדר "אני מאמין" השמיט עניין זה כיוון שהיה לדעתו פשוט, ורק "כופר להכעיס" עשוי לכפור בו.¹⁷⁹ על אף הסכמתי העקרונית לאפשרות כזו¹⁸⁰ לא נראה שכאן זו הייתה כוונתו, שהרי היחס לסיפורי התורה ושאלת הביקורת הגבוהה אינם דברים הברורים מאליהם. ייתכן שהנוסח בכת"י פארמא, "כל התורה כולה", רומז לנושא זה. אם אכן כך הדבר, ייתכן גם כאן שעניין זה נשמט בתהליך הקיצור השני. גם בנוגע להשמטה זו, יש שדרשו שהיא כלולה גם בנוסח הסידור המקוצר, ורמוזה בהדגשה "שכל התורה".¹⁸¹ אחר דרש זאת מאותה הדגשה בעיקר השישי: "שכל דברי הנביאים אמת".¹⁸²

172 דרך אמונה (קאמרנא), עמ' קיז (ושוב, בסידור היכל הברכה, עמ' שא).

173 ראה להלן.

174 מאורי אור, ח"ג דף לד ע"ב; מימון, חודש תשרי, עמ' א; מימון, חודש בחדשו, עמ' קנג; ורהפטיג, הערות, עמ' 18.

175 נשאת ונתת באמונה, עמ' יא.

176 באר חיים מרדכי, עמ' נא.

177 שו"ת מלכי בקודש ב, עמ' 235–237. ראה שם דעתו שגם הרמב"ם לא התכוון שהאמונה בכך מחויבת.

178 ראה הערה 172.

179 בעיקר השישי הראינו שהדגשה זו מיותרת לפי נוסחי "אני מאמין" שבהם "כל דברי הנביאים אמת", ופשוט שכך הדבר ביחס לתורה עצמה. מאידך גיסא נציין שבס' נהר שלום מוסיף כאן: "בלתי שום שינוי אפי' אות אחת", וככל הנראה מצא צורך להדגיש עניין זה. בס' חלקת יהושע, שבו נוספו שני עיקרים חדשים המדגישים את האמונה באמיתות הקבלה וקדמותה, וכן באמיתות תורת החסידות (ראה הערה 35), נימקו את ההוספה על הנוסח הרגיל על פי דברי דרך אמונה (קאמרנא) הנ"ל: היות שעליהם יצאו מערערים, אין לנו אלא להדגיש את אמונתנו בהם.

180 ראה לעיל, בעיקר הראשון.

181 דובר שלום, בתוך: אוצר התפילות, ח"א עמ' 457; ס' שער הרחמים, עמ' פג; נשאת ונתת באמונה, עמ' יא.

182 באר חיים מרדכי, עמ' מה.

העיקר התשיעי

המחברים שהתייחסו לתרגום בן יעקב העירו על הבדל בין רשימת הרמב"ם שבתרגומו ובין רשימת הסידור: לפי בן יעקב, משמעות העיקר ותוכנו הם שהבורא הוא מקור התורה, ואין להוסיף או לגרוע עליה: "ההעתק, והוא כי התורה הזאת מועתקת מאת הבורא... ועליה אין להוסיף וממנה אין לגרוע..."¹⁸³; לעומת זאת, בנוסחי "אני מאמין" מפורש שהתורה לא תוחלף.¹⁸³

בעיה זו אינה קיימת בהשוואה לנוסח אלחריזי או לנוסחים המיוחדים לאבן-תיבון, שבהם כל העיקר עוסק בכך שהתורה בכללותה לא תוחלף ושאינן להוסיף עליה ואין לגרוע ממנה. המתרגמים בדורנו (קאפח, שילת) מראים כי כך מפורש במקור הערבי שכתב הרמב"ם. הרב קאפח סבור כי הסיבה להשמטה היא טעות או רשלנות של בן יעקב,¹⁸⁴ והרב שילת משער כי השינוי נובע מאימת הגויים.¹⁸⁵ מנוסח כת"י פארמא, הכולל עניין זה, ניתן להביא תימוכין להשערתו של שילת.

גם לאחר תיקון זה, נשאר הבדל בין רשימת הרמב"ם לרשימת הסידור: באחרונה נכללת רק האמונה שהתורה בכללותה לא תוחלף, והושמט האיסור להוסיף או לגרוע.¹⁸⁶ עניין זה נשמט גם מהפיוט "יגדל".¹⁸⁷

עיון בנוסח כת"י פארמא מגלה כי בו נכלל גם עניין זה, וההשמטה היא מעלילותיו של המקצר. את העדפתו להשמיט עניין זה ניתן לנמק, כמובן, ברדיפת הקיצור. כיוון אחר יתלה את השינוי בניסיון מושכל להימלט מן הקשיים שברשימת הרמב"ם: ר"י אלבו טען נגד הרמב"ם שאין למנות מצוות במניין העיקרים, ובכלל זה את איסור התוספת והגרעון.¹⁸⁸ ייתכן, אפוא, שההשמטה נועדה לפתור קושי זה.

העיקר העשירי

יש שהקשו על הנוסח שבסידור¹⁸⁹ מדוע רק עיקר זה מוכח מפסוק – "הַיִּצֵּר יַחַד לָבָם הַמִּבִּין אֶל כָּל מַעֲשֵׂיהֶם".¹⁹⁰ הם כותבים שהאסמכתא המקראית מיועדת להדגיש פרטים מסוימים בעיקר זה.

183 עמד על כך באמרי קודש, עמ' קלב (ושוב, בסידור היכל הברכה, עמ' שג), ולא ידע כי ההבדל נובע מבעיית תרגום, וכדלהלן.

184 קאפח, נזיקין, עמ' קמד הע' 77.

185 שילת, עמ' קמד הע' 58.

186 כבר עמד על כך אבערלאנדער, הנוסח, עמ' רלה.

187 ראה על כך: ויעש אברהם, עמ' נח-נט.

188 ספר העיקרים, א יד (עמ' פח); ג יד (עמ' שמד).

189 ס' שער הרחמים, עמ' פד; ברוך שאמר, עמ' רג; דרך אמונה (קאמרנא), עמ' קנה; ושוב בסידור

היכל הברכה, עמ' שה; לקוטי מהרי"ח, דף קד; באר חיים מרדכי, עמ' נה; ראש אמונה, וידובסקי, הקדמת המו"ל; פתיל תכלת, קונטרס "מפי השמועה", עמ' ט.

190 אציין כאן שיבוש קל בנוסח הפסוק בכת"י פארמא: מצוטט שם "וּמִבִּין אֶת", ואילו הכתיב המקראי הוא "הַמִּבִּין אֶל". שיבושים דומים מופיעים גם בכתבי היד שבידינו – ס' כת"י פראג: "וּמִבִּין עַל"; ס' כת"י בריטי: "וּמִבִּין אֶל". הנוסח תוקן בס' פראג רצ"ו, ובעקבותיו נעלם השיבוש.

המתבונן בכת"י פארמא מוצא שברבים מן העיקרים מובאים פסוקים כתימוכין.¹⁹¹ אם כן, הקושיה רלוונטית רק לנוסח המקוצר, ולכן מסתבר שהתשובה פרוזאית, וקשורה יותר לאופן מלאכת הקיצור מאשר לסברה הנ"ל.

אמנם, הפסוק המצוטט כאן בנוסחי כת"י פארמא והסידור לא הובא בפירוש המשניות.¹⁹² מסתבר שהטעם לכך נובע משינוי תוכן בולט נוסף: הרמב"ם התייחס לידיעת האל את מעשי בני האדם, ובכת"י פארמא – ובעקבותיו בנוסח הסידור – אוזכרה גם "ידיעת מחשבותם".¹⁹³ ידיעת המחשבות מוזכרת גם בפיוט "יגדל". מסתבר שידיעת המעשים בלבד נראתה טריוויאלית, ולכן נוספה גם ידיעת המחשבות.¹⁹⁴ ח' כשר הציעה אפשרות אחרת: לדעת הרמב"ם, המדגיש את מעמד השכל ומונה מצוות המתייחסות לאמונות, ידיעת המעשים רלוונטית לעיקר הבא של שכר ועונש. מחבר הנוסח, שלא עמד על כך, הוסיף את ידיעת המחשבות, שיש בה כדי להאדיר את האל.

בנוסח פארמא מוזכרת גם האמונה כי האל שומע תפילת יחיד ורבים, ואינה בפירוש המשנה ולא בנוסח הסידור. קביעה זו נוקטת צד בדיון על משנת התפילה במחשבת הרמב"ם, וכנוסח שנועד לציבור הרחב נוטה לפרשנות מסורתית.

העיקר האחד-עשר

ורהפטיג¹⁹⁵ מעיר על השמטת עניין העולם הבא שנתבאר באריכות בפירוש המשנה. לולי היה לפנינו כת"י פארמא, היינו פוטרם זאת כלאחר יד: העולם הבא והכרת מוזכרים פעמיים בהקדמת פרק "חלק"; בפעם הראשונה, תוך אריכות וריבוי הפרטים, בפסקאות הראשונות, ובפעם השנייה, ברשימת העיקרים, שם הם זכו לאזכור קצר בלבד. מסתבר שעם כל חשיבותו של הפירוט הארוך של הגמול והעונש אין לו מקום בנוסח מקוצר בעל מגמות דוגמטיות. גם השמטת האזכור השני אינה מפתיעה: ייתכן ששניהם הושמטו מפני אילוצי הקיצור. אמנם, מתברר שהשינוי נעשה כבר בכת"י פארמא. שם לא הושמט פירוט השכר והעונש, אלא הומר: במקום ציון העולם הבא והכרת, האריך בעל הנוסח:

דִּיין אֱמֶת וְדִינוֹ אֱמֶת וְאֱמוּנָה וְהוּא הַשּׁוֹפֵט צָדֵק וְאֱמֶת וְהוּא גּוֹמֵל טוֹב לְטוֹבִים וְלַמְקִיִּימִים תּוֹרָתוֹ חֻקָּיו וּמִשְׁפָּטָיו וּמִצְוֹתָיו וְגוֹמֵל כֶּעֶלְוֹכֵרִים אֶת תּוֹרָתוֹ וְחֻקָּיו וּמִצְוֹתָיו וְשׁוֹפֵט אֶת הַרְשָׁעִים בְּגִזְיָה כְּפִי רְעָתָם בְּהַשְׁגָּחָה גְּמוּלָה; רוֹאֶה וְצוֹפֶה וּמִשְׁגִּיחַ עַל כָּל הָעוֹלָם בְּכָל לַיְלָה וּפָרֵט בְּצָדֵק וְאֱמֶת.

ייתכן שמאחורי ההשמטה טעם תאולוגי: מהאזכור של העולם הבא והכרת בדברי הרמב"ם ניתן להסיק כי אין שכר ועונש בעולם הגופות;¹⁹⁶ שינוי הנוסח מאפשר את

191 על חשיבות הוכחת העיקרים מפסוקים, ראה: באר חיים מרדכי, עמ' לא.

192 אבערלאנדער, הנוסח, עמ' רלה.

193 בנוסח עדות המזרח מוזכרת רק ידיעת המחשבות, וראה ע"כ להלן.

194 כן כתוב באמרי קודש (קאמרנא), עמ' קלה-קלו (ושוב, בסידור היכל הברכה, עמ' שה).

195 ורהפטיג, הערות, עמ' 18.

196 סוגיית הגמול בעוה"ז, לשיטת הרמב"ם, סבוכה למדי. ראה דבריו בפירוש המשנה, פאה א:א; הקדמת פרק "חלק"; שמונה פרקים, פרק ח; משנה תורה, הלכות תשובה פ"ג ה"ג; מורה נבוכים ג יז; איגרות הרמב"ם, ח"א, אגרת תחיית המתים, עמ' שמב-שמד; שם, ח"ב, האיגרת

אמירת העיקר המימוני בלא לסתור את אחת האמונות החשובות. עוד הקשו,¹⁹⁷ מדוע נוסח הסידור נוקט בלשון עבר: "ומעניש לעוברי מצוותיו", בניגוד ללשון העתיד שנקט הרמב"ם: "ויעניש למי שעובר על אזהרותיה", ואף דרשו מכך עניינים שונים.¹⁹⁸

למעשה, המצב הטקסטואלי הפוך: בתרגומים החדשים, לשון הרמב"ם היא בלשון הווה "ומעניש", וכן בכת"י פארמא "ושופט את הרשעים", ואילו בנוסח הסידור הגרסאות הקדומות הן דווקא בלשון עתיד: ויעניש/וענוש/ויעניש, וגרסת "ומעניש" היא משינויי ס' ויעתר יצחק.

בסידורי קארלין¹⁹⁹ סדר המשפט המתאר את הגמול הפוך מבכל הנוסחים שקדמו לו, ואזכור העונש קודם לאזכור השכר: "יעניש למי שיעבור על מצותיו ויגמול טוב למי שישמור מצותיו". אחד העורכים אמר שהשינוי נעשה "כדי לסיים בדבר טוב". יש לשים-לב שכך נהגו גם בנוסח עדות המזרח: "ושהקדוש ברוך הוא מעניש לרשעים ומשלם שכר טוב לצדיקים".

העיקר השנים-עשר

העירו כאן על השמטת פרטים מספר בנוסח הסידור: א. האיסור לעסוק בחישוב הקץ;²⁰⁰ ב. שהמשיח עתיד להיות מזרע דוד ושלמה;²⁰¹ ג. מעלתו היתרה של המשיח על פני שאר המלכים.²⁰²

גם כאן אומר, כי עם כל חשיבותם של פרטים אלו²⁰³ אין להם מקום בנוסחי הצהרה

על גזרת הכוכבים, עמ' תפז, ועוד, וע"ע: גורן, תורת המועדים, עמ' 83–91.

197 לקוטי מהרי"ח, דף קד ע"ב.

198 נשאת ונתת באמונה, עמ' יב–יג; באר חיים מרדכי, עמ' סג.

199 ס' בית אהרן וישראל, תשי"ב; ס' בית אהרן וישראל, תשס"ג; ס' צלותא דאהרן.

200 קוסמן, י"ג העיקרים, עמ' 346.

201 קטן, אני מאמין, עמ' 43–44; קוסמן, שם, הע' 36; נשאת ונתת באמונה, עמ' יג.

202 נשאת ונתת באמונה, עמ' יד. יש לציין שעניין זה מודגש בדברי הרמב"ם רק לפי תרגומי שלמה בן יוסף (הנדפס בתלמוד הבבלי): "ושיאמין שיהיה לו יתרון ומעלה וכבוד על כל המלכים שהיו מעולם" אלחריזי (גושן-גוטשטיין, תרגום אלחריזי, עמ' 194). במיוחס לר"ש אבן-תיבון א: "ולרוממו ולאבה ולהתפלל בעוד לאל". במיוחס לר"ש אבן-תיבון ב (ראש אמנה, פרק א): "וצריך לזכור הגאולה ואהבת ה' ויתפלל אליו..."; אצל קאפח: "ולהאמין בו מן הגדולה והאהבה ולהתפלל לבואו...", ובדומה אצל שילת: "ולהאמין בגדולתו ואהבתו והתפלה עליו" (הקדמות הרמב"ם, הקדמה לפרק חלק, עמ' קמה). קאפח מעיר כי המתרגם הקדום החליף את דברי הרמב"ם בדבריו שלו.

203 לגבי נושא א' (חישוב קיצין), ראה עוד דברי הרמב"ם במקום אחר: איגרות הרמב"ם ח"א, איגרת תימן, עמ' קמב–קנד. לגבי נושא ב' (משיח משושלת דוד) הרמב"ם אף אומר: "ומכלל היסוד הזה שאין מלך לישראל אלא מדוד ומזרע שלמה דוקא. וכל החולק בענין המשפחה הזו הרי זה כפר בה' ובדברי נביאיו", וחוזר ע"כ שוב באיגרת תימן ובספר המצוות (ל"ת שסב); אמנם, ראה: ורהפטיג, משיח, הדן האם חזר בו. משום חשיבות פרט זה, מצא לנכון רי"מ עפשטיין להוסיפו בתרגום (חופשי) הגרמני שהדפיס בסידורו לצד הנוסח (ס' דרך ישרה). הרב קאפח טוען (קאפח, הע' 91; איגרות, קאפח, עמ' מז הע' 100) שיש כאן גם פולמוס עם הנצרות

מקוצרים. פתרון נוסף לקושי השני ניתן למצוא בדקדוקו של הרב מרגליות²⁰⁴ מדברי הרמב"ם בהקדמת פרק חלק, לפני מניין העיקרים. הרמב"ם מתאר שם את ימות המשיח, וכותב: "והמשיח ימות וימלוך בנו תחתיו ובן בנו". מרגליות מדייק שהרמב"ם מצביע על משיחיות פרסונלית רק לתקופת מעבר של שלושה דורות; לאחר מכן, ימלוך על העם והעולם האל עצמו. לפי דבריו, ההשמטה מובנת: זיהויו המדויק של המשיח אינו מהותי לתקופה המשיחית עצמה, זו שתחול לאחר תקופת המעבר. לפי דיוק זה יש לבחון באור חדש את התפיסה המקובלת על ימות המשיח במשנת הרמב"ם, ומתיישבת הקושיה שעוררו כמה מן החוקרים מדוע בחר במשיחיות פרסונלית בניגוד לרובם הגדול של המקורות המדרשיים.²⁰⁵

עניין נוסף שעסקו בו חכמים רבים הוא בירור משמעות המשפט "אַחֲכָה לוּ בְּכָל יוֹם שִׁבּוּא" בנוסח הסידור. תמצית הדיון מתרכזת בפרשנות התחבירית של המשפט: האם החובה לחכות שהמשיח יבוא בכל יום, או: לחכות בכל יום שיבוא כאשר יבוא, ונפרט: לפי האפשרות הראשונה, חלק מן העיקר הוא האמונה באפשרות ביאתו של המשיח בכל יום. אופן זה הוצג בפירוש במאה הט"ז על ידי ר' משה מטרנאני (מבי"ט),²⁰⁶ והודגש רבות בדברי הוגים בני זמנים שונים במהלך המאה העשרים.²⁰⁷ יש הדורשים כך את ההדגשה בדברי הרמב"ם "ומי שנסתפק בו או זלזל בעניינו הרי זה מכחיש את התורה", וכן בנוסח שבסידור – "ואע"פ שיתמהמה",²⁰⁸ או "אחכה".²⁰⁹ אמנם, השקפה כזו אינה כלולה בדברי הרמב"ם בהקדמת חלק, ולכאורה אינה מתאימה כלל לתפיסה המשיחית המימונית. גם בדבריו ב"משנה תורה" אין זכר לחובה שכזו: "וכל מי שאינו מאמין בו, או מי שאינו מחכה לביאתו, לא בשאר נביאים בלבד הוא כופר, אלא בתורה ובמשה רבינו".²¹⁰ מלבד זאת, תפיסה אסכטולוגית כזו צריכה להתמודד עם מאמרי חז"ל

המייחסת את משיחם כצאצא דוד אך לא מזרע שלמה: "ספר תולדות ישוע המשיח בן דוד בן אברהם" (מתיא א א); "בן נתן בן דוד" (לוקס ג לא). ערעור על סברה זו ראה אצל: שפירו, גבולות, עמ' 147–148. על מקורו של הרמב"ם במדרש, ועל מדרשים המייחסים את המשיח דווקא לזרע נתן בן דוד, ראה: מרגליות, פנינים, עמ' ריט הע' 6.

204 מרגליות, פנינים, עמ' פז.

205 ראה: שפירו, גבולות, עמ' 139–140.

206 בית אלהים, שער היסודות, פרק נ (עמ' 250).

207 המקורות רבים מאוד, וצייתי כאן למקורות שדנים בנושא ומתמודדים עם הקשיים שהבאנו למעלה: פרנקל, הפטרה, עמ' קמט–קנב; שערי אמונה, עמ' שיד–שיח (מובא גם בשערי גאולה, ח"א עמ' נ–נג; שערי הלכה ומנהג, ח"א, עמ' קפב–קפג). כך מובא בחיבורים מספר בשם הגרי"ז מבריסק (עובדות והנהגות, ח"א עמ' שכח–שכט; סלומון, צפית לישועה, עמ' קפח–קצ; אבן שתיה, עמ' צח–צט; י"ג עיקרים, עמ' 176; שו"ת אגרות משה, או"ח ה, ח, ולאחרונה: שטיינר, בנין המקדש, עמ' 454–455 והע' 7; מדן, דניאל, עמ' 202–203). לדיון מקיף בנושא, ראה: דברי הרב שולזינגר, משמר הלוי, זבחים, סימן קעד (עמ' תיח–תכד). הנ"ל הדפיס מאמר זה שוב כמעט בכל אחד מחיבוריו (עפ"י סדר הדפסתם: משמר הלוי, חגיגה, עמ' קנד–קסג; בכורות, סימן סג; מגילה, סימן ה; סוכה, סימן פ; שבת ועירובין, עמ' קפג–רז).

208 סלומון, צפית לישועה, עמ' קצ.

209 אבן שתיה, עמ' צח.

210 משנה תורה מלכים פ"א ה"א.

המציינים ימים שבהם המשיח אינו עשוי לבוא,²¹¹ וכן עם המסורת (שיסודה מקראי) ולפיה אליהו הנביא אמור לבוא קודם לביאת המשיח.

כאמור, האפשרות השנייה גורסת כי בכל יום ויום יש לחכות למשיח שיגיע בזמן שבו הוא עתיד להגיע, ויש שהעדיפו אותה מסיבות מסורתיות או לאור הקשיים שמעוררת האפשרות הראשונה.²¹²

עיון בכת"י פארמא פותר את הספק: כאן הנוסח הוא "ואנו חייבים לחכות אל ביאתו על כל פנים בכל יום ויום". המילים "על כל פנים" מבהירות שהכוונה היא לחובה לחכות. כך עולה גם מתחילת המשפט, שם נאמר שהאמונה היא "בביאת המשיח מהרה", ודוק: מהרה – ולא היום. גם בנוסחי כת"י המקבילים לנוסח סידור פראג מוכחת פרשנות זו. בס' כת"י פראג: "נחכה לו בכל יום", ללא התוספת "שיבוא",²¹³ ובס' כת"י ורשה: "שיבא בכל יום". נציין עוד, שבנוסח עדות המזרח נאמר בקצרה: "ושיבוא מלך המשיח".²¹⁴

עניין נוסף הראוי לציון הוא המשמעות המיוחדת שניתנה לחובה לחכות בחוגים אנטי-ציוניים קיצוניים. הללו פירשו כי העיקר כולל אמונה בביאת המשיח וחובה לחכות לביאתו, אמונה השוללת כל אפשרות של פעילות אנושית לזירוז הגאולה.²¹⁵ גם ל"חידוש" זה אין תמיכה במשנת הרמב"ם, אם כי מלשונות הרשימות השונות לא ניתן להכריע בעדו או כנגדו.

ראינו לעיל שקיימות שלוש נוסחאות בניקוד המילה "שיתמהמה": שיתמהמה, שיתמהמה(ה), שיתמהמה. מבחינה דקדוקית כל צורות הניקוד הללו נכונות, אלא שמבחינת ההקשר יש כאן מקום לאפשרויות הראשונה והשלישית בלבד.²¹⁶ אמנם, עיון בדברי הרמב"ם בהקדמת חלק ובכת"י פארמא מסייע לגרסה השלישית: מוכח שם כי

211 ראה למשל: בבלי עירובין מג ע"א. מגוון התייחסויות ניתנו לקושי זה: הרמב"ם אינו פוסק כן בתורת ודאי אלא בתורת ספק (באר חיים מרדכי, עמ' סט–ע); אכן אין לומר "אני מאמין" בזמנים הללו (אור הפלאות, עמ' פב); עלינו מוטל להאמין, והמשיח כבר יתרץ קושי זה (פרנקל, הפטרה, עמ' קנב; משמר הלוי [הערה 207]). ע"ע: שו"ת דבר יהושע, ח"א סימן יג (עמ' לז).

212 אמרי אהרן, עמ' 65; שו"ת בני בני, ח"ג, מאמר ג (עמ' קפא–קפד). כך עולה גם מן התרגום האשכנזי שעשה ר' וואלף היידנהיים (רוו"ה) בסידורו "שפה ברורה" שזכה להסכמות גדולי דורו.

213 שאמנם מצויה בס' כת"י בריטי.

214 ראה הערה 218, סעיף ג' 1, דקדוק דומה מלשון נוסח זה, בעיקר הי"ג.

215 ראה למשל: שארית יעקב, עמ' שכג. מרתק לראות כי עיקרון "מקודש" זה, המעוגן כביכול בנוסח הסידור, נתפס אצל הוגה אחר כ"קציצת נטיעות" חמורה (אגרות הראיה ג, תשנ"ג, עמ' כא–כב).

216 בלשון המקרא, באות מ' האחרונה צריך להיות קמץ או פתח (בצורת הפסק – קמץ; בצורת ההקשר – פתח); בלשון חז"ל מצינו שהיא מנוקדת בצירה, ואז האות ה' האחרונה מקבלת פתח גנובה (כדרך שאר הפעלים של' הפועל שלהם היא אות גרונית), בדומה לצורת המקור המקראית: להתמהמה (שמות יב:לט). כיוון שזו צורת הפסק, באות כאן בחשבון רק האפשרויות לנקד את המ' בקמץ או בצירה. תודה לד"ר אורי מלמד שהעמידני על רזי השפה העברית בנידון זה.

משפט זה מבוסס על הפסוק: "אִם יִתְמַהֲמָה חֶכְמָה לֹא" ²¹⁷.

העיקר השלושה-עשר

הרמב"ם קיצר מאוד בלשונו בעיקר זה, ונסמך על דבריו בדיון שקדם למניין העיקרים. פרט שבכל זאת מופיע שם הוא ההדגשה שתחיית המתים היא לצדיקים בלבד. אמנם, בנוסח הסידור פרט זה אינו מופיע.

בכת"י פארמא פרט זה נזכר: "ולאותם שראויים לחיות והם יראיו ונאמניו השלימים". ככל הנראה, סיבת ההשמטה מנוסח הסידור היא מגמת הקיצור.

מתברר עוד שנוסח כת"י פארמא כולל גם עניינים שלא התפרשו ברשימת הרמב"ם: "יחיה את המתים, ויקיימם ויעמידם בהווייתם כאשר היו ונבראו, וכפי סימנם וקומתם וצביונם, לזמן שירצה, ולאותם שראויים לחיות והם יראיו ונאמניו השלימים". מקורן של אמונות אלו בדברי חז"ל וכן בכתבי רס"ג, ואינן מקבילות בהכרח למשנת הרמב"ם ²¹⁸. נראה שהמחבר ניסה ליצוק תוכן באמונה זו שמשנת הרמב"ם אינה ברורה בה די הצורך, ושימשה מוקד להתקפות נגדו. דווקא המקצר השמיט תכנים אלו, וקירב את הנוסח לזה העמום של הרמב"ם.

בנוסח הסידור העיקר מסתיים בדברי שבח לבורא: "יתברך שמו ויתעלה זכרו לעד ולנצח נצחים". שבח זה אינו מופיע בכת"י פארמא, ומסתבר שנוסף כסיומת להצהרת האמונה. לשון שבח זו אינה חדשה לגמרי: הסיומת "לעד ולנצח נצחים" לקוחה מסיומת העיקר התשיעי בכת"י פארמא, שהושמטה בנוסח הסידור, ומוקמה כאן כסיום לכל י"ג העיקרים.

ה. סיכום

מחקר ארוך זה עסק בכמה פנים של נוסחי י"ג העיקרים.

א. לאור סקירה מפורטת של מנהגי האמירה השונים של נוסחים הכוללים את י"ג העיקרים, ולאחר התחקות על שורשי נוסח האמירה שבסידורי אשכנז, הראיתי כי הנוסח עבר שינויים מאז התפרסם לראשונה בסידור מודפס במאה ה"ז. טענתי כי הנוסח

217 חבקוק ב:ג (וכך פירש בס' שער הרחמים ובס' ר"ש סופר). בנוסח העיקרים המובא בכת"י הספרייה הלאומית בווינה 148 (f 1418) הפסוק משולב בנוסח: "להאמין בביאת מלך המשיח, ואם יתמהה חכה לו כי בא יבא ולא יאחר" (דף 52 א).

218 מפורשים כאן שלושה פרטים באופן התחייה: א. הנפש תשוב לגוף ותחיה חיים גופניים. ב. המתים יחזרו למצבם הגופני שלפני המיתה. ג. התחייה תלויה בזמן – "לזמן שירצה". נושא א מפורש ברמב"ם (איגרות הרמב"ם ח"א, איגרת תחיית המתים, עמ' שנד–שנז). נושא ב אינו מפורש, ומקורו מדרשי. הרמב"ם עצמו זלזל בעיסוק בפרטים אלו (שילת, עמ' קל), ומדבריו שם משמע שהוא מתנגד לכך. נושא ג נתון לפרשנות: 1. התחייה תהיה בזמן שיקבע האל (לפרשנות זו מסייע לשון הנוסח הקצר "בעת שיעלה רצון מאת הבורא יתברך שמו", וראה זכות יצחק, ח"ב, עמ' צא–צב, המדקדק כן גם מנוסח עדות המזרח (שבו נאמר בקצרה "ושהמתים עתידים להחיות"). כבר בתלמוד מפורש שתחה"מ "אינה אלא בזמנה" (בבלי תענית ב ע"ב), וע"ע: מדן, דניאל, עמ' 202–203. 2. התחייה מוגבלת בזמן, והקמים בה עתידים למות. הרמב"ם מסכים לתוכן המתקבל משתי פרשנויות אלו (שילת, שם).

ממשיך להיות דינמי וכי שיקולים תאולוגיים ממשיכים להשפיע עליו; תיארתי את העובדה כי למרות ההתנגדות למניין העיקרים בכלל, ולמנהגי אמירתם (השונים) בפרט, השתרשו העיקרים בנוסח מקוצר, ורובו הגדול של הציבור המסורתי מתייחס אליהם כמייצגי תכניה העיקריים של אמונת ישראל. הראיתי עוד כי הקו המתנגד לרשימת העיקרים, כמות שהם, לא נעלם: מחד גיסא, קהילות ספורות נמנעות במודע מאימוץ מנהג האמירה הרווח; מאידך גיסא, כמה הוגים ומנהיגים דתיים מסתייגים מאימוץ מוחלט, ורואים לנכון להוסיף על הרשימה ה"רגילה" או לשנות כמה מנוסחאותיה כך שתכלול תכנים אחרים או נוספים. למרות התנגדותם העקרונית, הם מעדיפים להשלים ולתקן את הרשימה המבוססת על דברי הרמב"ם ולא לנסות לבטלה או להמירה באחרת. ב. הראיתי כי נמצאה בכת"י פארמא רשימת עיקרים ארוכה יותר. טענתי, כי כת"י זה שימש מתווך בין נוסח הרמב"ם לנוסח הסידור, והאחרון הוא למעשה קיצורו של כת"י פארמא.

בשלב זה הצגתי טבלה סינופטית המשווה בין הרשימות השונות של העיקרים: נוסח הרמב"ם (בשני תרגומים), נוסח כת"י פארמא ונוסח הסידור. ג. על ידי הטבלה ניתן לעמוד גם על השינויים וההבדלים הרבים בין רשימת הרמב"ם לנוסחיה המקוצרים. תיארתי בהרחבה הבדלים אלה, ואת הדעות השונות שנאמרו על ידי חכמים במהלך הדורות כדי להסבירם. לאור גילוי כת"י פארמא והתפקיד הספרותי שהוא מילא בעיצוב נוסח הסידור, טענתי כי ניתן להסביר חלק מן ההבדלים על ידי הצבעה על מגמתיות תאולוגית שהנחתה את יוצרי הנוסחים המקוצרים (פארמא ונוסח הסידור), כחלק מן המגמה שהוצעה לעיל: אימוץ התבנית שיצר הרמב"ם תוך התאמתה לדעות התאולוגיות המקובלות בזמנו ובמקומו של המחבר.

2. נוסח עדות המזרח

בדורות אחרונים נדפס נוסח הכולל רשימת עיקרים גם בסידורי עדות המזרח (להלן: נוסח ע"מ). אף הוא פותח בלשון הצהרה: "הרי אני מאמין"²¹⁹ באמונה שלמה בשלשה עשר עיקרים של התורה הקדושה.

בניגוד לנוסח המקובל בקהילות אשכנז, ששורשיו מגיעים לפחות עד המאה ה"ז, לא נמצאו עקבות לנוסח ע"מ עד לפני כמאתיים שנה. נראה שאמירת העיקרים לא הייתה נהוגה בקהילות אלה לפני תקופה זו, ורק השפעת קהילות אשכנז גרמה לאמירת י"ג העיקרים בקהילות עדות המזרח. בס' לונדון תקל"ג "כמנהג קהילות הספרדים" אנו מוצאים דווקא את הנוסח ה"אשכנזי". בס' שלוניקי תקל"ו (1776) נדפס נוסח אחר,²²⁰ שגם מקורו באשכנז.²²¹ נוסח ע"מ נדפס לראשונה בשנת תקע"ז בליוורנו (ס' תפלת החדש), ושוב בשנת תקפ"ג.

כמו כל עיבודי העיקרים, גם נוסח ע"מ זקק עיון והשוואה לרשימת הרמב"ם. כיוון

219 ס' וזרח השמש: הרי אנו מאמינים; ראה על כך להלן.

220 אחרי מודעה לערב ר"ח, דף קכה ע"ב; ראה עליו להלן.

221 הנוסח הזה כמעט לחלוטין לנוסח שכיב מרע המופיע בקיצור של"ה (עמ' רנט-רס) שנדפס לראשונה ב-1693 בפירודא (פירט) שבאשכנז, ומסתבר שנלקח ממנו.

נוסח זה קצר יותר מן הנוסח הנהוג בין יוצאי עדות אשכנז. כמובן, הקצרנות המופלגת מועדת לטעויות ולשיבושים. נציג כאן את הנוסח כפי שהוא מקובל שנים רבות ומודפס ברוב הסידורים:

הרי אני מאמין באמונה שלמה בשלשה עשר עקרים של התורה הקדושה:

א. שהקדוש ברוך הוא מצוי ומשגיח

ב. והוא אחד

ג. ואין לו גוף ואין לו דמות הגוף

ד. ושהוא קדמון לכל הקדומים

ה. ואין עבודה לזולתו

ו. ויודע מחשבות בני אדם

ז. ונבואת משה רבנו עליו השלום אמת

ח. ושהוא אדון לכל הנביאים

ט. ושהתורה נתונה מן השמים

י. ושלא תשתנה בשום זמן, חס ושלום

יא. ושהקדוש ברוך הוא מעניש לרשעים ומשלם שכר טוב לצדיקים

יב. ושיבא מלך המשיח

יג. ושהמתים עתידים להחיות

יהי רצון מלפניך ה' א-להינו וא-להי אבותינו שתכופ יצרנו לעבודתך כל ימי

חינו תמיד. אמן כן יהי רצון.

אף שנוסח זה תמציתי מאוד, ניתן להבחין שהוא כולל כמה מאפיינים ייחודיים. בנוסח זה הושמטו כמה פרטים יסודיים הקיימים ברשימת הרמב"ם, והוא כולל כמה הבדלים משמעותיים נוספים:

1. בעיקר הראשון נוספה הגדרת האל כ"משגיח".

2. העיקר העשירי, ידיעת האל, נמצא ברשימה זו במיקום חדש: העיקר השישי.

גם תוכנו השתנה: הרמב"ם דיבר על ידיעת "מעשה בני אדם", וכאן מופיעה רק ידיעת המחשבות: "ויודע מחשבות בני אדם". נראה שמחבר הנוסח בחר להדגיש שידיעת האל מגיעה עד כדי ידיעת המחשבות.

3. העיקר השישי, קיום הנבואה או שהנבואה אמיתית, נעלם,²²² והעיקר השביעי – נבואת משה רבנו – התחלק במקומו לשני עיקרים: [ז] ונבואת משה רבנו עליו השלום אמת, [ח] ושהוא אדון לכל הנביאים.²²³

השמטות והבדלים אלו בולטים מאוד בהשוואה למצב בנוסח שאלוניקי: גם נוסח זה מקוצר ותמציתי, אך בו סדר העיקרים מקביל לרשימת הרמב"ם, ואין בו השמטות.

²²² ואל תהא השמטה זו קלה בעיניך: לדעת הרב יהודה רבינוביץ ("יודל ראבינוביץ"), עיקר זה הוא שורש כל י"ג העיקרים: "דעו כי כל הי"ג עיקרים הוא כלול בדבר אחד – שכל התורה אמת... דאם ח"ו חולק על העיקר הזה, מנין לו כל העיקרים???" (בצוואתו משנת תשנ"ח, כפי שהופצה בחוצות ירושלים בחורף תשס"ח).

²²³ כבר עמד על שינויים אלה: קוסמן, י"ג העיקרים.

יש שניסה ליישב שהקביעה שמשא הוא אדון הנביאים כוללת גם את האמונה בקיומה של הנבואה.²²⁴ אמנם, ברור שיש כאן סטייה מרשימתו של הרמב"ם.

התמיהות על נוסח ע"מ זה הובילו לשינויים מספר שעשו מהדירים בני זמננו שהתיימרו להדפיס סידורים "מדויקים": הרב מאזוז²²⁵ שינה את נוסח העיקרים ו-ז כדי לפתור את בעיית חיסרון העיקר השישי:

ו. ושהנבואה אמת

ז. ושמשה רבינו עליו השלום הוא אדון לכל הנביאים

בכך, השלים מאזוז את העיקר שנחסר בעקבות הכפלת תוכן העיקר השביעי בשישי בנוסח הנדפס.

הרב מאזוז שינה עוד²²⁶ והמיר בעיקר הראשון את לשון "מצוי" ל"נמצא", בטענה ש"מצוי" בדברי חז"ל מבטא שכיחות ולא קיום. אף שהשינוי האחרון עורר פולמוס זוטא,²²⁷ החלו שינויו להתאזרח גם בסידורים אחרים: בסידורים שנעשו תחת פיקוחו של הרב מרדכי אליהו הדפיסו תחילה את הנוסח המקובל (ס' קול יעקב), ובמהדורות החדשות (ס' קול אליהו) צוין שיש נוהגים לומר את נוסחת מאזוז. אמנם, ברובם הגדול של סידורי עדות המזרח, ביניהם כאלו הנחשבים כמדויקים, ממשיכים להדפיס את הנוסח "הישן".²²⁸

בסידור שנעשה עפ"י הרב משאש²²⁹ מצינו שינוי נוסח אחר; הצהרת הפתיחה בלשון רבים: "הרי אנחנו מאמינים", במקום לשון היחיד "הרי אני מאמין". נראה שהסיבה לשינוי היא אחדות הטקסט, שבסופו נקוטה לשון רבים: "שתכוף יצרנו לעבודתך כל ימי חיינו".

בנוסח תפילה המובא בספר תיקונים שחיבר ר' יוסף חיים מבגדד, ה"בן איש חי" (להלן: בא"ח),²³⁰ המתפלל מקבל על עצמו עול מלכות שמים ומתחייב לקיים את כל המצוות, ומשולב גם נוסח הצהרה בעיקרי האמונה הכולל אלמנטים מפסוקים וקטעי תפילה, אך עיקרו דומה מאוד לנוסח ע"מ. כיוון שסדר העיקרים בו שונה, אציגו תחילה בלשונו, ואציין את האות הסידורית של העיקר בנוסח ע"מ. לאחר מכן אציגו בטבלה משווה לנוסח ע"מ.

נוסח בא"ח

224 כך אמר לי הרב יעקב הלל (ראה עליו בהערה 50).

225 ס' איש מצליח, לאוקמי גירסא, עט.

226 שם, עח.

227 ראה: יצחקי, איש מצליח, עמ' כג; כהן, תגובה, עמ' רכח-רכט; מנוחת שלום, ח"ג, עמ' סה-סו.

228 ראה, למשל: ס' עוד יוסף חי; ס' כוונת הלב, עמ' 257-258, ועוד.

229 ס' וזרח השמש, עמ' 113.

230 אמונת עתך, עמ' ג-ד; מובא גם בס' עוד יוסף חי (עמ' 189-190). בהקדמת המהדיר מצוין שהספר כתוב בכת"י של ר' יוסף חיים, ונמצא בין גנזיו של תלמידו, אך בשערו כתוב שמחברו הוא בנימין בן משה. למהדיר אין ספק כי החיבור נכתב ע"י ר' יוסף חיים, ומסקנתו נתקבלה ע"ד א' בן יעקב (בן יעקב, אוצר, עמ' 135).

...והריני מאמין בה' א-להי ישראל, אשר ברא שמים וארץ וכל צבאם, (ב) הוא אחד, ²³¹היה הוה ויהיה הוא קיים ושמו קיים וכסאו נכון ומלכותו ואמונתו לעד קימת, (א) והוא מצוי ומשגיח בעליונים ובתחתונים, (ג) אין לו גוף ולא דמות הגוף, (ד) והוא קדמון לכל הקדמונים, (ה) ואין עבודה לזולתו, (ז) ונבואת משה רבנו עליו השלום אמת, (ט) והתורה נתונה מן השמים, (י) ולא תשתנה בשום זמן ועדן חס ושלום, (יא) והקדוש ברוך הוא מעניש לרשעים ומשלם שכר טוב לצדיקים, (יב) ועתיד לבא מלך המשיח, (יג) ועתידים המתים להחיות.

טבלה משווה

כדי לאפשר השוואה נוחה, שיניתי את הסדר הפנימי בנוסח בא"ח. האות הסידורית מציינת את הסדר הפנימי בנוסח ע"מ.

ע"מ	בא"ח
הרי אני מאמין באמונה שלמה בשלשה עשר עקרים של התורה הקדושה	והריני מאמין
א. שהקדוש ברוך הוא מצוי ומשגיח	בה' אלהי ישראל
ב. והוא אחד	אשר ברא שמים וארץ וכל צבאם
ג. ואין לו גוף ואין לו דמות הגוף	והוא מצוי ומשגיח בעליונים ובתחתונים
ד. ושהוא קדמון לכל הקדומים	הוא אחד, היה הוה ויהיה, הוא קיים ושמו קיים וכסאו נכון ומלכותו ואמונתו לעד קימת
ה. ואין עבודה לזולתו	אין לו גוף ולא דמות הגוף
ו. ויודע מחשבות בני אדם	והוא קדמון לכל הקדמונים
ז. ונבואת משה רבנו עליו השלום אמת	ואין עבודה לזולתו
ח. ושהוא אדון לכל הנביאים	ונבואת משה רבנו עליו השלום אמת
ט. ושהתורה נתונה מן השמים	והתורה נתונה מן השמים
י. ושלא תשתנה בשום זמן, חס ושלום	ולא תשתנה בשום זמן ועדן חס ושלום
יא. ושהקדוש ברוך הוא מעניש לרשעים ומשלם שכר טוב לצדיקים	והקדוש ברוך הוא מעניש לרשעים ומשלם שכר טוב לצדיקים
יב. ושיבא מלך המשיח	ועתיד לבא מלך המשיח
יג. ושהמתים עתידים להחיות	ועתידים המתים להחיות

ניתן לראות בטבלה את הדמיון הרב בין שתי הרשימות, וכן שינויים ודגשים:
א. נוסח בא"ח מוסיף ופותח בהצהרת אמונה בה' אלהי ישראל בורא העולם. יש כאן, למצער, הוספה של עיקר אחד נוסף.²³²

231 בס' עוד יוסף חי: הוא היה.

232 ייתכן שאף עיקר בריאת העולם. עוד ייתכן כי ההצהרה "ה' אלהי ישראל" רומזת – אולי – על

ב. נוסח בא"ח משמיט את העיקרים ו' – "וידוע מחשבות בני אדם", וח' – "ושהוא אדון לכל הנביאים".

ג. נוסח בא"ח פותח בעיקר אמונה נוסף: האמונה בבריאה וחדוש העולם, ומצמיד אליה את העיקר השני – אחדות האל.

ד. נוסח בא"ח מרחיב את העיקר הראשון – מציאות האל: "והוא מצוי ומשגיח בעליונים ובתחתונים".

הדמיון הלשוני הרב בין שתי הרשימות מלמד על זיקה ביניהן, וכך גם ההשמטה המשותפת של עיקר האמונה בקיומו של כוח הנבואה. אמנם, איני יכול לקבוע האם פיוט זה קדם לנוסח ע"מ ונתקצר ממנו, או שמא להפך: פיוט זה מיוסד על נוסח ע"מ. אם אכן חיבר בא"ח את נוסח הפיוט ולא העתיקו מאחר²³³ הרי שרק האפשרות השנייה קיימת, שהרי נוסח ע"מ נמצא לפנינו כבר עשרות שנים לפני הולדתו של בא"ח. לפי זה, בא"ח שילב בנוסח התפילה שחיבר את נוסח ע"מ, תוך שינויים מסוימים. הבא"ח היה מודע לקשיים שהועלו ברשימת הרמב"ם, בנוסח קהילות אשכנז ובנוסח ע"מ. השינויים והדגשים בנוסח בא"ח נועדו לפתור קשיים אלו, ולהציע רשימת עיקרים החפה מקשיים: ראשית, בא"ח מוצא לנכון להדגיש את בריאת העולם במפורש ולהשלים בכך את החוסר היסודי המצוי ברשימת הרמב"ם, וכפי ששינו כבר בנוסחי אשכנז בכת"י פארמא ובנוסח הסידור. הריבוי שבבריאה והכוחות השונים שמתגלים בה, מחייבים להקדים את ההדגשה בדבר אחדות הבורא.

לאחר מכן, אין מקום לעיקר המתייחס רק למציאות האל, שהרי זה כלול בכך שהוא בורא. לפיכך, עיקר הדגש הוא עניין השגחתו, המורחב בנוסח בא"ח ומדגיש שהאל משגיח בעליונים ובתחתונים. כך כולל עיקר זה את העיקר השישי בנוסח ע"מ, "וידוע מחשבות בני אדם", והוא מושמט בנוסח בא"ח.

העיקר השמיני בנוסח ע"מ – שמשה הוא אדון הנביאים – הושמט אף הוא. כך נמנעת הכפילות המיותרת של עיקר האמונה במעמדה של נבואת משה, הקיים בנוסח ע"מ. אין גם טעם להכניס במקומו את האמונה בקיומה של הנבואה, שהרי המצהיר שלנבואת משה מעמד על כולל בכך את האמונה בקיומה של תופעת הנבואה.²³⁴

3. מסקנות

מתברר, אפוא, כי חכמי עדות המזרח בדורות האחרונים התייחסו לנוסח הנדפס בקיבעון קטן מזה של חכמי אשכנז, וחלק מהם לא היססו להגיה בו ואף לשנותו. ייתכן שגם בסוגיה זו באים לידי ביטוי הבדלים יסודיים בין שתי קבוצות חכמים אלה בדרכי הלימוד והפסיקה, אך מסתבר יותר לתלות את הבדלי היחס בהבדל ההיסטורי שבין מנהגי האמירה של העיקרים: כיוון שהחכמים האשכנזיים התמודדו עם נוסח שזכה להתקדש

סגולתם של ישראל.

233 כפי שצוין לעיל (הערה 230), איננו יודעים בוודאות אפילו אם ר' יוסף חיים קשור לספר זה.

234 הראינו לעיל את הכפילות הקיימת ברשימת הרמב"ם ובנוסח הסידור בין העיקרים ו–ז.

מאות שנים, לא יכלו רובם אלא לפלפל בו. לעומתם, חכמי עדות המזרח התמודדו עם מנהג אמירה צעיר, ועם נוסח שזה מקרוב בא, ולא היססו להגיה בו ולשנותו.

מקורות וקיצורים ביבליוגרפיים

א. מקורות

אבן השתיה = יוחנן מאיר בקהופר, אבן השתיה, פירוש על י"ג העיקרים, רמת בית שמש: [חמו"ל], תשס"ה

אברבנאל = ר' יצחק אברבנאל, פירוש על התורה, ירושלים: בני אברבנאל, תשכ"ד
אגרת חמודות = Eliyyah Hayyim ben Binyamin da Genazzano, *La Lettera preziosa*, Fabrizio Lelli (trans. & ed.), Firenze: Giuntina, 2002

אגרות הראיה = הרב אברהם יצחק הכהן (ראי"ה) קוק, אגרות הראיה, ירושלים: מוסד הרב קוק, תשמ"ה

אגרות צפון = הרב שמשון בן רפאל הירש, אגרות צפון, בני ברק: נצח, תשכ"ז
אדם שכלי = שמעון בן שמואל, אדם שכלי, טינגן: [חמו"ל], ש"ך
אהלי יעקב = יעקב יצחקי, אהלי יעקב, מחזור מפורש בנוסח עדות המזרח, ירושלים: בקאל, תשל"ה
אוהב משפט = ר' שמעון בן צמח דוראן (רשב"ץ), אוהב משפט, ביאור לספר איוב, ונציה, שמ"ט
אוצר הגדולים = נפתלי יעקב הכהן, אוצר הגדולים אלופי יעקב, חיפה: [חמו"ל], תשכ"ז-תשל"ל
אוצר מנהגי חב"ד = יהושע מונדשיין, אוצר מנהגי חב"ד, ירושלים: היכל מנחם, תשנ"ה
אור ה' = ר' חסדאי קרשקש, אור השם (בעריכת הרב שלמה פישר), ירושלים: ספרי רמות, תש"ן
אור הפלאות = נתנאל קאופמן ושמואל א' טיקטין, אור הפלאות, שאלות ותשובות לחדורי תורה ופתגמי חז"ל, ניו יורק: [חמו"ל], תשי"א

אזור האמונה = משה האגר, אזור האמונה, סיגהעט: האחים ראזענטהאל, תרפ"ה
איגרות הרמב"ם = מהד' הרב יצחק שילת, איגרות הרמב"ם, ירושלים: הוצאת שילת מעלה אדומים, תשנ"ה

איגרות, קאפח = מהד' הרב יוסף קאפח, אגרות הרמב"ם, ירושלים: מוסד הרב קוק, תשנ"ד
אילת אהבים = ר' שלמה אלקבץ, אילת אהבים, ביאור לשיר השירים, ירושלים: עופר האילים, תש"ס
אמונה שלימה = הרב אברהם יוסף גאטעסמאן, אמונה שלימה, ביאור על י"ג העיקרים, ניו יורק: [חמו"ל], ת"ש

אמונת עתך = [מיוחס ל] ר' יוסף חיים מבגדד (בן איש חי), אמונת עתך, לימודים ותקונים הצריכים ונחוצים לאדם, ירושלים: ר"ח הכהן, תשכ"ד

אמרי אהרן = אהרן אשר וואלינעץ, אמרי אהרן, ניו יורק: [חמו"ל], תשי"ג
אמרי פנחס = אמרי פנחס השלם, [עפ"י] ר' פנחס מקאריץ, אלימלך אלעזר פרנקל, בני ברק: י"ש פרנקל, תשס"ג

אניה בלב ים = בועז רפאל רוטשילד, אניה בלב ים, פיורדא, תקכ"ו (1766)
באמונתו יחיה = הרב יואל שוורץ, באמונתו יחיה, לקט בירורים וביאורים ביסודות האמונה ומצוותיה, ירושלים: דבר ירושלים, תשל"ט

באר חיים מרדכי = חיים מרדכי ראללר, מאמרי באר חיים מרדכי, [חמ"ד ומו"ל], תרצ"ט
באר מים חיים = ר' חיים מטשארנאוויץ, באר מים חיים, ירושלים: [חמו"ל], תשנ"ב
בי"ו = שלמה בן יוסף בן יעקב, פירוש המשנה לרמב"ם (סדר נזיקין), בתוך: מהדורת ש"ס וילנא בית אלהים = ר' משה מטראני (מבי"ט), בית אלהים, ורשה, תרל"א

בן יעקב = שלמה בן יוסף בן יעקב, מבוא לפרק חלק, מהד' יצחק האלצער (הולצר), ברלין:
[חמו"ל], תרס"א

ברוך שאמר = ברוך הלוי עפשטיין, ברוך שאמר, באור לתפילות, תל אביב: [חמו"ל], תשל"ט
ברכות החיים = חיים קרויס, ברכות החיים, בעניני הזכרת "הגשם" בסגול ושמירת מנהגים, בני ברק:
[חמו"ל], תש"ס

דגל מחנה אפרים = משה חיים אפרים מסדילקאב, ירושלים: מיר, תשנ"ה
דודי לצבי = הרב דוד כהן והרב צבי יהודה קוק, דודי לצבי, חליפת איגרות (בעריכת הראל כהן),
ירושלים: מכון נזר דוד, תשס"ה

דליות יחזקאל = הרב יחזקאל סרנא, דליות יחזקאל, ירושלים: מוסד השכל שע"י ישיבת חברון, ח"ד,
תשס"ג

דעת תבונות = ר' משה חיים לוצאטו (רמח"ל), מהד' הרב חיים פרידלנדר, בני ברק: [חמו"ל],
תשנ"ח

דקדוקה של נפש = דקדוקה של נפש, ודוי לשכיב מרע, פרמישלא, תרמ"ה, בתוך: מאיר וונדר,
צורה לאלעזר, ירושלים: [חמו"ל], תש"ס

דרך אמונה (ביבאג') = ר' אברהם ביבאג', דרך אמונה, קושאנדינה, רפ"ב
דרך אמונה (קאמרנא) = יצחק יהודה יחיאל מקאמרנא, דרך אמונה, בתוך: אמרי קודש, ליקוט
קונטרסים שונים מאדמו"רי קאמרנא, ירושלים: מכון היכל הברכה, תשנ"ז

דרך אמונה (תולדות) = דרך אמונה, ירושלים: מוסדות תולדות אהרן, תשנ"ג
דרך הטובה והישרה = שלום יוסף קליין, דרך הטובה והישרה, סאטמאר: מ"ל הירש, תרפ"ו-תרפ"ט
האלף לך = יוסף מאלינובסקי, האלף לך, חיבור קראי על עיקרי האמונה, אמשטרדם, ת"י

האמונה וי"ג עיקריה = אברהם מנחם הוכמן, האמונה וי"ג עיקריה, ירושלים: [חמו"ל], תשס"ה
הכנה דרבה = משה בן עמרם גרינוואלד, הכנה דרבה, צוואה, ברוקלין: כולל ערוגת הבשם, תשכ"ו
הנהגת מהרש"ל = משה בן אברהם, הנהגת מהרש"ל, מהדורת יצחק רפאל, ירושלים: מוסד הרב
קוק, תשכ"א

הנהגות צדיקים = חיים שלמה הלוי ראטטענבערג, הנהגות צדיקים, ירושלים: מכון שערי זיו,
תשמ"ח-תשנ"א

הקדמות, רבינוביץ = רבנו משה בן מימון (רמב"ם), הקדמות לפירוש המשנה (בעריכת מרדכי דב
רבינוביץ), ירושלים: מוסד הרב קוק, תשכ"א
הקדמות, שילת = הקדמות הרמב"ם למשנה, המקור הערבי ותרגום חדש, הרב יצחק שילת,
ירושלים: מעליות, תשנ"ב

ויעש אברהם = ר' מנחם מענדל חיים לאנדא, ויעש אברהם, נוסח התפילה ומנהגי ר' אברהם
מטשעכנוב, לודז': מ' ליבסקינד, תרצ"ו.

זכות יצחק = יעקב חיים סופר, זכות יצחק, ירושלים: [חמו"ל], תשנ"ד
זמירות דוד = שלום מאיר מאיראווין, זמירות דוד, ביאור על הסידור, וילנא, תרל"ט
חסד לאברהם = ר' אברהם "המלאך", ירושלים: [חמו"ל], תשנ"ה

ויטירבו, אמונת חכמים = אברהם חיים ויטירבו, "ספר אמונת חכמים", בתוך: טעם זקנים,
דפים יט-מט (בעריכת אליעזר אשכנזי), פרנקפורט: [חמו"ל], תרט"ו

זכור לאברהם = שמשון ראזנפעלד, זכור לאברהם, הליכות והנהגות מהאדמו"ר מ"תולדות אהרן",
ירושלים: [חמו"ל], תש"ס

טור = יעקב בן הרא"ש, ארבעה טורים, ירושלים: מוסדות שירת דבורה ומכון ירושלים, תש"ן
י"ג עיקרים = הרב אברהם יצחק נריה, י"ג עיקרים (ביאורים ומקורות), כפר הרואה: חי רואי, תשנ"ב

יסודות המשכיל = ר' דוד בר יום טוב בן ביליא, יסודות המשכיל, בתוך: אליעזר אשכנזי (עורך), דברי חכמים, מיץ, תר"ט

יסודות האמונה = חוטר בן שלמה, שרח אלקנאעד (יסודות האמונה וביאורם) (בתרגום צדוק יצהרי), ראש העין: [חמו"ל], תשמ"ח

יסודי האמונה = יואל יעקב ספרקה, יסודי האמונה, [חמ"ד ומו"ל], תשמ"ו
 יסודי התורה = שמעון אהרן אגסי, יסודי התורה, ירושלים: אהבת שלום, תשס"ג
 יפה שיחתן = שלום יוסף היילפרין, יפה שיחתן של עבדי אבות, לונדון: [חמו"ל], תשס"ד
 כספי, מעשה מרכבה = יוסף כספי, ביאור מעשה מרכבה, בתוך: מקראות גדולות "הכתר", יחזקאל, רמת גן: אוניברסיטת בר-אילן, תש"ס, עמ' 334–339

כתבי ר"י שו"ב = כתבי ר' יאשע שו"ב, [הפצה פנימית, חמ"ד], תרס"ו
 לבוש = ר' מרדכי יפה, ספרי לבושים, ירושלים: מכון זכרון אהרן, תש"ס
 לוח ארש = ר' יעקב מעמדין, לוח ארש (בעריכת דוד יצחקי), ירושלים: אוצרנו, תשס"א
 לקוטי מהרי"ח = ישראל חיים פרידמאן, לקוטי מהרי"ח, ניו יורק: א"י פרידמאן, תשכ"ד
 מ' מנהג רומניא = מחזור מנהג רומניא, כת"י ותיקן 320 (צילום: f 370), דף 1 ע"א–ע"ב
 מאור ושמע = ר' קלונימוס קלמן עפשטיין, מאור ושמע, ירושלים: [חמו"ל], תשמ"ז
 מאורי אור = אהרון ווירמש, מאורי אור, פירוש לתלמוד, מיץ, תק"ן–תקצ"א
 מגדולי התורה והחסידות = אברהם יצחק ברומברג, מגדולי התורה והחסידות, ירושלים: המכון לחסידות, תשכ"ג

מגדל עוז = ר' יעקב מעמדין, מגדל עוז, ירושלים: פישר, תשנ"ג
 מגן אבות = ר' שמעון בן צמח דוראן (רשב"ץ), מגן אבות, החלק הפילוסופי, ליוורנו, תקמ"ה
 מהרי"ל = ר' יעקב מולין, ספר מהרי"ל, מנהגים (בעריכת ש"י שפיצר), ירושלים: מכון ירושלים, תשמ"ט

מודעה מ"ה' יורה חטאים' = [מיוחס ל: ר' אלעזר בן יהודה מגרמיזא (הרוקח)], כת"י לונדון D 5559 (סימנו בספרייה הלאומית: Ph 521 / f 6520)

מורה הנבוכים = ר' משה בן מימון (רמב"ם)
 מוסד אב = מוסד אב, ליוורנו, תקע"ט
 מכתבי חפץ חיים = הרב ישראל מאיר הכהן מראדין, מכתבי הרב חפץ חיים זצ"ל, ירושלים: [חמו"ל], תשל"ה

מנהגי ישרון = אברהם אליעזר הירשאוויץ, אוצר כל מנהגי ישרון, סט-לואיס: [חמו"ל], תרע"ז
 מנוחת שלום = יעקב חיים סופר, מנוחת שלום, ירושלים: [חמו"ל], תשס"ב
 מעבר יבק = אהרן ברכיה ממודינא, מעבר יבק, ירושלים: אהבת שלום, תשנ"ו
 מעיינות האמונה = אליעזר פרסמן, מעיינות האמונה, על י"ג העיקרים להרמב"ם, בני ברק: [חמו"ל], תשס"ב

משמר הלוי = משה מרדכי שולזינגר, משמר הלוי, חידושים על הש"ס, בני ברק: [חמו"ל], [זבחים, תשמ"ו; חגיגה, תשמ"ז; בכורות, תשנ"ז; מגילה, תש"ס; סוכה, תשס"ב; שבת ועירובין, תשס"ג]

משמרת שלום = ר' שלום מקאידינאוו, משמרת שלום, דינים ומנהגים, ירושלים: מכון מילין יקירין, תשס"ג

נגיד ומצוה = ר' יעקב חיים צמח, נגיד ומצוה, מנהגי האר"י, קניגסברג, תרי"ח
 נחלת יעקב = יעקב מאיר שפילמאן, נחלת יעקב, ביאור על י"ג העיקרים, שאלוניקי, תרט"ז
 נשאת ונתת באמונה = נחום ווייס, נשאת ונתת באמונה, ירושלים: [חמו"ל], תשס"ה
 נפש החיים = ר' חיים מוולאזין, נפש החיים, מהד' יששכר דב רובין, בני ברק: [חמו"ל], תשנ"ט

נפש שמשון = שמשון דוד פינקוס, נפש שמשון, שערי האמונה, ירושלים: [חמו"ל], תשס"ה
נתיבות שלום = ר' שלום נח ברזובסקי מסלונים, נתיבות שלום, ירושלים: ישיבת בית אברהם
סלונים, תשמ"ב

ס' אוצר התפילות = שמואל שרגא פייגנזון (שפ"ן הסופר) (עורך), סידור אוצר התפילות, נוסח
אשכנז, וילנא: [חמו"ל], תרפ"ח

ס' אור החמה = זונדל קרויזר, סידור השלם עם פירוש אור החמה, ירושלים: [חמו"ל], תשס"ו
ס' אור הישר תס"ט = סידור אור הישר, [עפ"י] מאיר בן יהודה פופרש, אמשטרדם, תס"ט
ס' אור הישר תרפ"ח = סידור אור הישר קאידונוב, וילנא, תרפ"ח (ד"צ: תל אביב:
[חמו"ל], תשל"ט)

ס' אור הישר תשכ"ד = סידור אור הישר בעלזא, ירושלים: [חמו"ל], תשכ"ד
ס' אור הישר תשמ"ד = סידור אור הישר סלאנים, ירושלים: מוסדות חסידי סלאנים – באר
אברהם, תשמ"ד

ס' אור לישרים = סידור אור לישרים, זיטאמיר, תרכ"ד
ס' אזור אליהו = [עפ"י] הגר"א, סידור אזור אליהו (בעריכת ישעיהו כהן ואליהו וינוגרד), ירושלים:
כרם אליהו, תשנ"ח

ס' איש מצליח = הרב מאיר מאזוז, הסדור המדויק איש מצליח השלם, בני ברק: מכון הרב
מצליח, תשנ"ז

ס' באר משה = סידור באר משה, לפי נוסחאות ומנהגי בית קוֹז'ניץ, תל אביב: מוסדות עבודת ישראל
דחסידי קוֹז'ניץ, תשס"ד

ס' בית אהרן וישראל תשי"ב = סידור בית אהרן וישראל, ניו יורק: [חמו"ל], תשי"ב
ס' בית אהרן וישראל תשנ"ד/תשס"ג = סידור בית אהרן וישראל השלם (בעריכת ברוך מאיר יעקב
הלוי), ירושלים: מוסדות סטולין קרלין, תשנ"ד/תשס"ג

ס' בית יעקב = [עפ"י] ר' יעקב מעמדין, סידור בית יעקב, לעמבערג: [חמו"ל], תרס"ד
ס' ברלין ת"ס = סידור ברלין, ת"ס

ס' דינהקנפורט תקמ"ד = סדר תפילות מכל השנה, דינהקנפורט, תקמ"ד

ס' דעת קדושים = אברהם יצחק אמקרויט (עורך), סידור דעת קדושים, פרעמישלא, תרנ"ב

ס' דרך חיים = חיים ליפשיץ, דרך חיים, זולצבאך, תס"ג

ס' דרך ישרה תס"ג = יחיאל מיכל עפשטיין, סדר תפלה דרך ישרה, פרנקפורט דאודר, תס"ג

ס' דרך ישרה תצ"ד = הנ"ל, אמשטרדם, תצ"ד

ס' דרך ישרה תקנ"א = הנ"ל, אופיבאך, תקנ"א

ס' הגאונים והמקובלים = משה יאיר ווינשטוק, סידור הגאונים והמקובלים, [חמ"ד ומו"ל],
תש"ל-תשמ"א

ס' הגיון הלב = ליזר לאנדסהוטה, הגיון הלב, ברלין, תר"ה (1845)

ס' היכל הברכה = מ"מ ווייס (עורך), סידור היכל הברכה קאמארנא, בני ברק: ישיבת היכל הברכה
קאמארנא, תש"ן

ס' הנאו = יוסף תבורי (עורך), סידור הנאו שפ"ח, רמת גן: אוניברסיטת בר-אילן, תשנ"ד

ס' הרי בשמים = ישעיה מפראגא, סידור הרי בשמים, ורשה, תרמ"ד

ס' השל"ה = [עפ"י] ר' ישעיה הלוי הורוויץ (של"ה) (בעריכת הרב אברהם הלל), ירושלים: אהבת
שלום, תשנ"ח

ס' ווילנא = [עפ"י] מנהגי אשכנז ונוסח הגר"א, סידור ווילנא (בעריכת מאיר הירש), ירושלים:
מסורת, תשמ"ד

- ס' וזרח השמש = [עפ"י] הרב שלום משאש, סידור וזרח השמש כמנהגי מרוקו (בעריכת ש' עמיחי וע' בן שמחון), ירושלים: א' אלעזר, תשס"א
- ס' ויעתר יצחק = יצחק סטאנוב, תפלה מכל השנה, ברלין, תקמ"ה
- ס' חלקת יהושע = [עפ"י] ר' יחיאל יהושע מביאלא, סידור חלקת יהושע לימות החל, ירושלים: מגמ"ה – מוסדות גנזי מהרי"ץ ביאלא, תשנ"ט
- ס' חמדת ישראל = [עפ"י] ר' חיים אלעזר שפירא ממונקאטש, סידור חמדת ישראל, כולל כוונות האר"י ז"ל, ירושלים: אור תורה מונקאטש, תשנ"ח
- ס' יד כל בו = יד כל בו, סידור, פרנפורט דמיין, תפ"ז
- ס' ישועות ישראל = סידור ישועות ישראל, עם פירוש דברי חיים, לובלין: [חמו"ל], תר"ע
- ס' כוונת הלב = סידור כוונת הלב, נוסח עדות המזרח (בעריכת דורון רונן), פתח תקוה: מכון שירה חדשה, תשס"ו
- ס' כת"י בריטי = סידור מנהג אשכנז, כת"י הספריה הבריטית A J 16 REG (תצלומו: f 12440), דפים 99א-101ב
- ס' כת"י ורשה = סדור מנהג אשכנז המערבי לכל השנה, כת"י ורשה – האוניברסיטה 258/1 (תצלומו בבית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי: f 32500), דף 3 א-ב
- ס' כת"י פראג = סידור מנהג אשכנז המזרחי לכל השנה, כת"י פראג – המוזאון היהודי 45 (תצלומו: f 46420), דפים 144ב-146ב
- ס' כתר יוסף = יוסף בן משה מפרמסלא, סידור כתר יוסף, ברלין, ת"ס
- ס' לב שמח = חנוך העניך מאלעסק, סידור לב שמח, לונדון: [חמו"ל], תשכ"ב
- ס' לובלין שי"א = סידור לובלין, שי"א
- ס' מגן אברהם = סידור מגן אברהם, ירושלים: ישיבת בית אברהם סלונים, ת"ש
- ס' מנהג רומניא = סדור תפלות השנה למנהג קהלות רומניא, ונציה: בומברג, רס"א
- ס' מקור התפלות = סידור מקור התפלות (בעריכת בנימין פרידמן), בני ברק: [חמו"ל], תשמ"ג
- ס' נהר שלום = [עפ"י] ר' שלום שרעבי (רש"ש), סידור נהר שלום, ידידיה רפאל חי אבולעפיא (היר"א), ירושלים: מוסדות אנשי מעמד, תשמ"א
- ס' שלוניקי = סידור שלוניקי 1776, דף קכה ע"ב
- ס' עבודה ומורה דרך = הרב משה שפירא, סדר עבודה ומורה דרך, סלאוויטא, תקפ"ז
- ס' עבודת הלב = סידור עבודת הלב, מנהגי ברסלב, [חמ"ד ומו"ל], תשס"ז
- ס' עבודת השם = סידור עבודת השם, עפ"י מנהגי חסידות בעלז, [חמ"ד ומו"ל], תשס"ב
- ס' עבודת ישראל (בער) = יצחק בן אריה יוסף דוב (זליגמן בער), סידור עבודת ישראל, רדלהיים, תרכ"ח / ד"צ: שוקן, תרצ"ח
- ס' עבודת ישראל (גאנצפריד) = ר' שלמה גאנצפריד, סידור עבודת ישראל, וינה, 1859
- ס' עוד יוסף חי (תשנ"ג) = יוסף חיים מזרחי, סידור עוד יוסף חי, ירושלים: [חמו"ל], תשנ"ג
- ס' עוד יוסף חי (תשס"ד) = הנ"ל, סידור עוד יוסף חי השלם, ירושלים: [חמו"ל], תשס"ד
- ס' עליות אליהו = [עפ"י] רו"ה הגר"א, סידור עליות אליהו, ירושלים: מכון מעדני אשר, תשנ"ד
- ס' עמודי שמים = ר' יעקב מעמדין, עמודי שמים, אלטונא, תק"ה
- ס' עקבי שלום = עקיבא שלום חיות, סידור עקבי שלום, [עפ"י] ר' יצחק חיות, לובלין, תרנ"ו
- ס' עת רצון = סדור לימות החל עם פירוש עת רצון, נוסח עדות המזרח, ירושלים: חסידי ברסלב, תשס"ה
- ס' פראג רצ"ו = סידור פראג, רצ"ו
- ס' פראג תצ"א = סידור פראג, תצ"א

- ס' צלותא דאהרן = סידור צלותא דאהרן לימות החול, נוסח פינסק קארלין, ירושלים: מכון מטה אהרן, תשס"ג
- ס' קול אליהו = סידור קול אליהו, עפ"י פסקי הרב מרדכי אליהו, ירושלים: דרכי הוראה לרבנים, תשס"ב
- ס' קול יעקב (אליהו) = סידור קול יעקב, עפ"י פסקי הרב מרדכי אליהו, ירושלים: דרכי הוראה לרבנים, תשנ"ג
- ס' קול יעקב = ר' יעקב קאפיל ממעזריטש, סידור קול יעקב, סלאוויטא, תקס"ד
- ס' רשב"ן = שלמה צבי שיק, סדור רשב"ן, ביאור על התפילה, וינה, 1894
- ס' ר"ש סופר = ר' שבתי סופר מפרעמישלא, סידור ר' שבתי סופר (בעריכת יצחק סץ), בלטימור: ישיבת נר ישראל, תשמ"ז-תשס"ב
- ס' שער הרחמים = ר' פנחס בר יהודה (המגיד מפאלאצק), סדור שער הרחמים, ירושלים: [חמו"ל], תשנ"ב (דפ"ר: שקלוב, תקמ"ח)
- ס' שער השמים = [עפ"י] ר' ישעיה לוי הורוויץ (של"ה), אמשטרדם, תע"ז (ראה: ס' השל"ה)
- ס' שער יששכר = [עפ"י] ר' חיים אלעזר שפירא ממונקאטש, סידור שער יששכר, ברוקלין: [חמו"ל], תשל"ב
- ס' שפה ברורה = ר' וואלף היידנהיים (רוו"ה), סידור שפה ברורה, רדלהיים, תקס"ח
- ס' שפת אמת = ר' יהודה אריה אלתר ("שפת אמת") ור' יהודה אריה לייב היינה, סידור תפלה, עם הפירושים שפת אמת וליקוטי יהודה, ירושלים: [חמו"ל], תשמ"ו
- ס' תפלה ישרה תק"פ = [עפ"י] אהרן הכהן, סידור תפלה ישרה, בראדוויל, תק"פ
- ס' תפלה ישרה תרפ"ט = הנ"ל, ברדיטשוב: [חמו"ל], תרפ"ט
- ספר המצוות = ר' משה בן מימון (רמב"ם), ספר המצוות, בתרגום ר' משה אבן-תיבון, ירושלים – בני ברק: פרנקל, תשנ"ה
- ספר הנצחון = יום טוב ליפמן מילהויזן, ספר הנצחון (בעריכת א' תלמג'), ירושלים: מרכז דינור, תשמ"ד
- ספר העיקרים = ר' יוסף אלבו, ספר העיקרים השלם, ירושלים: חורב, תשנ"ה
- סתרי תורה = ר' אברהם אבולעפיה, סתרי תורה, פירוש מורה נבוכים (בעריכת אמנון גרוס), ירושלים: [חמו"ל], תשס"ב
- עבודת הקודש = מאיר בן גבאי, עבודת הקודש, ירושלים: שבילי ארחות החיים, תשנ"ב
- עובדות והנהגות = [עפ"י] ר' משולם דוד הלוי סאלאוויציק, עובדות והנהגות לבית בריסק (בעריכת שמעון יוסף מלר), ירושלים: [חמו"ל], תשנ"ט-תש"ס
- עין הקורא = פירוש למורה נבוכים, כת"י אוקספורד בודלי, נויבאואר 1263 (מספרו במכון לתצלומי כת"י: 22077)
- עמודי בית יהודה = יהודה הורוויץ, עמודי בית יהודה, אמשטרדם, תקכ"ו
- עצות = ר' חנוך העניך מאלכסנדר, בתוך: ר' יעקב פוייטו, ראשית חכמה הקצר, ברוקלין: [חמו"ל], תשל"ט
- עקידת יצחק = ר' יצחק עראמה, עקידת יצחק, ורשה, תרנ"ג
- פירוש המשנה, קאפח = משנה עם פירוש הרמב"ם (בתרגום הרב יוסף קאפח), ירושלים: מוסד הרב קוק, תשכ"ה
- פתיל תכלת = ר' גרשון חנוך העניך מראדזין, מאמר פתיל תכלת, לובלין: [חמו"ל], תרס"ד
- פרי עץ חיים = ר' חיים ויטאל, פרי עץ חיים, קארעץ, תקמ"ב
- צרי לנפש = צרי לנפש, סדר ודוי לשכיב מרע, ונציה, שע"ט, בתוך: מאיר וונדר, צרורה לאלעזר, ירושלים: [חמו"ל], תש"ם

קבלת עול מלכות שמים = אהרון ראטה, קונטרס "קבלת עול מלכות שמים", בתוך: תקנות והדרכות, ירושלים: חברת שומרי אמונים, תשנ"ד, עמ' א-כה

קיצור של"ה = יחיאל מיכל עפשטיין, קיצור שני לוחות הברית, ירושלים: [חמו"ל], תש"ך
 קנאת ה' צבאות = ר' נתן מנעמירוב (מיוחס), קנאת ה' צבאות, ירושלים: [חמו"ל], תשכ"ה
 ראש אמנה, וידובסקי = ר' יצחק אברבנאל, ראש אמנה (בעריכת ישראל יעקב וידובסקי), בתוך: נ"ך
 אורים גדולים, תרי-עשר (ח), ירושלים: מכון אבן ישראל, תשנ"ג
 ראש אמנה, קלנר = ר' יצחק אברבנאל, ראש אמנה (בעריכת מנחם קלנר), רמת גן: אוניברסיטת בר-אילן, תשנ"ג

שארית יעקב = יצחק מאיר מורגנשטרן, שארית יעקב, חידושים וביאורים במסכת מגילה, ירושלים: מכון ים החכמה, תשס"ו

שומר אמונים = הרב אהרן ראטה, שומר אמונים, ירושלים: [חמו"ל], תשכ"א
 שו"ת אבן ישראל = הרב ישראל יעקב פישר, שו"ת אבן ישראל, ירושלים: [חמו"ל], תש"ס
 שו"ת אגרות משה = הרב משה פינשטיין, שו"ת אגרות משה, ניו יורק: [חמו"ל], תשי"ט-תשמ"ד
 שו"ת בני בנים = הרב יהודה הרצל הנקין, שו"ת בני בנים, ירושלים: [חמו"ל], ח"ג, תשנ"ח
 שו"ת דבר יהושע = הרב יהושע מנחם אהרנברג, שו"ת דבר יהושע, בני ברק: [חמו"ל], תשנ"ח
 שו"ת דברי יוסף = ר' יהוסף שווארץ, שו"ת דברי יוסף, ירושלים, תרכ"א
 שו"ת מלכי בקודש = ר' חיים הירשענזאהן (הירשנזון), מלכי בקודש, שאלות ותשובות, הובוקן: [חמו"ל], תרפ"א

שו"ת משנה הלכות = הרב מנשה קליין, משנה הלכות, שאלות ותשובות, ניו יורק: מכון משנה הלכות גדולות, תשמ"ז

שו"ת רבבות אפרים = הרב אפרים גרינבלט, רבבות אפרים, מעמפיס: [חמו"ל], תשל"ח-תשנ"ח
 שו"ת רדב"ז = ר' דוד בן זמרה, שו"ת רדב"ז, ניו יורק: אוצר הספרים, תשכ"ז
 שו"ת רמ"א = ר' משה איסרליש (רמ"א), שו"ת רמ"א, מהד' אשר זיו, ירושלים: [חמו"ל], תשל"א
 שו"ת שיח יצחק = הרב יצחק ווייס, שיח יצחק (בעריכת שבתי שמואל ווייס), ירושלים: מכון ירושלים, תשנ"ה

של"ה = ר' ישעיה בן אברהם הלוי הורוויץ, שני לוחות הברית, ירושלים: עוז והדר, תשנ"ג
 שלום אהלך = שלום פרידמן, [קונטרס] שלום אהלך, בני ברק: [חמו"ל], תשנ"ב
 שער הכוונות = ר' חיים ויטאל, שער הכוונות, מהד' כתבי האר"י (בעריכת הרב צבי יהודה ברנדווין), ירושלים: [חמו"ל], תשמ"ח

שערי אמונה = ר' מנחם מענדל שניאורסאהן (שניאורסון), שערי אמונה, ירושלים: היכל מנחם, תשנ"א

שערי גאולה = ר' מנחם מענדל שניאורסאהן (שניאורסון), שערי גאולה, ירושלים: היכל מנחם, תשנ"ב

שערי הלכה ומנהג = ר' מנחם מענדל שניאורסאהן (שניאורסון), שערי הלכה ומנהג (בעריכת יוסף יצחק הבלין), ירושלים: היכל מנחם, תשנ"ג

שפתי קודש = יועץ קים קדיש, שפתי קודש, חדו"ת וספורי חסידים, בתוך: שיח שרפי קודש, ברוקלין: [חמו"ל], תש"י

תהלה לדוד = ר' דוד בן יהודה מיסיר ליאון, תהלה לדוד, קושטא, של"ז
 תיקון הדעות = יצחק אלבלג, ספר תיקון הדעות, מהד' יהודה אריה וידה, ירושלים: האקדמיה למדעים, תשל"ג

תכלאל = יחיא צלאת, תכלאל עץ חיים, ירושלים: [חמו"ל], תשכ"ב

תפארת צבי = מרדכי בן צבי הירש שפילמן, תפארת צבי, על ספר הזוהר, ברוקלין: [חמו"ל], תשמ"א-תשס"ג

ב. מחקרים ואחרים

אביב"י, ביאור על המשנה = יוסף אביב"י, "ביאור על המשנה מן המאה ה"ו", עלון לחובב הספר, 6 (תשנ"א), עמ' 1-3

אבערלאנדער, הנוסח = הרב ברוך אבערלאנדער, "הנוסח והניקוד בסידור אדמו"ר הזקן", הסידור, מבנה ונוסח סידורו של אדמו"ר הזקן בעל התניא (בעריכת גדליה אבערלאנדער), מאנסי: היכל מנחם, תשס"ג, עמ' קעה-רמח

אוצר חיים = יוסף דוד ויסברג, אוצר חיים, מנהגי רבנו הקדוש מצאנו בעל "דברי חיים", ירושלים: מפעל קסת שלמה, תשל"ח

אלבוגן, התפילה בישראל = יצחק משה אלבוגן, התפילה בישראל בהתפתחותה ההיסטורית (בתרגום יהושע עמיר), תל אביב: דביר, 1988

אייזנמן, פירוש = אסתי אייזנמן, "פירוש מן המאה הי"ד על י"ג העיקרים", קבץ על יד – סדרה חדשה, יט (כט), ירושלים: מקיצי נרדמים, תשס"ו

אסף, נאחז בסבך = דוד אסף, נאחז בסבך, פרקי משבר ומבוכה בתולדות החסידות, ירושלים: מרכז זלמן שזר, 2006

ארנד, מנהגי תפילות = אהרן ארנד, "מנהגי תפילות השנה של קהילת רגנשבורג", קבץ על יד – סדרה חדשה, יט (כט), ירושלים: מקיצי נרדמים, תשס"ו, עמ' 243-294

בידרמן, הספר = "הרה"צ רבי שלמה בידרמאן זצ"ל", רשימת הספר, המודיע, כ"ט כסלו תשס"ז (20/12/2006), עמ' א, ז

בלייך, באמונה שלמה = J. David Bleich, *With Perfect Faith, The Foundations of Jewish Belief*, New York: Ktav Publishing House, 1983

בלס, מנפת צוף = הרב יהונתן בלס, מנפת צוף, עיונים במורה הנבוכים, נוה צוף: רצון יהודה, תשס"ו
ברלינר, כתבים = אברהם ברלינר, כתבים נבחרים, ירושלים: מוסד הרב קוק, תשכ"ט
בן יעקב, אוצר = אברהם בן יעקב, אוצר השירים והחיבורים והדרשות של הרב יוסף חיים, ירושלים: מכון הכתב, תשנ"ד

ברדיצ'בסקי, אגרת = מיכה יוסף ברדיצ'בסקי (יב"ם), "אגרת י"ד", עניני ספר החתם סופר, כרם חמד, מחברת תשיעית (תרט"ז), ברלין, עמ' 75-79

גוטליב, המגמה = יעקב גוטליב, התפיסה ההרמוניסטית של משנת הרמב"ם בחסידות חב"ד, עבודה לשם קבלת תואר דוקטור לפילוסופיה, רמת גן: אוניברסיטת בר-אילן, תשס"ג

גוטליב, מחקרים = אפרים גוטליב, מחקרים בספרות הקבלה (בעריכת יוסף הקר), תל אביב: אוניברסיטת תל אביב, תשל"ו

גורן, תורת המועדים = הרב שלמה גורן, תורת המועדים, תל אביב: האידרא רבה ומסורה לעם, תשנ"ו

גורן, תורת השבת והמועד = הרב שלמה גורן, תורת השבת והמועד, ירושלים: ההסתדרות הציונית – המחלקה לתרבות ולחינוך תורניים בגולה, תשמ"ב

גורפינקל, דוגמטיות = אלי גורפינקל, "הרמב"ם – בין דוגמטיקה לליברליות", דעת, 60 (2007), עמ' 5-23

גושן-גוטשטיין, י"ג העיקרים = משה גושן-גוטשטיין, י"ג העיקרים להרמב"ם בתרגום אלחריזי, תרביץ, כו (תשי"ז), עמ' 185–196

דוידסון, אוצר = י' דוידסון, אוצר השירה והפיוט, ניו יורק: בית מדרש הרבנים דאמריקה, 1924
הילביץ, ללשונות הרמב"ם = הרב אלתר הילביץ, ללשונות הרמב"ם, ירושלים: מוסד הרב קוק, תש"י
הירשפלד, עמנואל הרומי = Hartwig Hirschfeld, "Immanuel of Rome and Other Poems on the Jewish Creed", *JQR*, 5 (1914–1915), pp. 529–542

הכהן, לסגנון הנבואה = שמואל הכהן, "לסגנון הנבואה", המעין, לו, ב (תשנ"ו), עמ' 7–17
הלל, לאמתה של הלכה = הרב יעקב משה הלל, "לאמתה של הלכה", אליבא דהלכתא, 7 (תשס"ז), עמ' ו–ז

הנשקה, אחדות הגותו = דוד הנשקה, "לשאלת אחדות הגותו של הרמב"ם", דעת, 37 (תשנ"ו), עמ' 37–51; ושוב: דעת הרמב"ם, ילקוט מאמרים בחקר משנת הרמב"ם (בעריכת משה חלמיש), רמת גן: אוניברסיטת בר-אילן, תשס"ד, עמ' 123–137
הרטמן, הרמב"ם = דוד הרטמן, הרמב"ם: הלכה ופילוסופיה (בעריכת אביב מלצר), תל אביב: עם עובד, תש"ם

הרשקוביץ, משנה תורה והמשנה = הרב יצחק הרשקוביץ, "משנה תורה והמשנה – השלמה תוכנית ומבנית", מעליות, כה (תשס"ה), עמ' 355–374

וייס, שיעור = הרב אשר וייס, שיעור מורנו הרב שליט"א, שנה ו קובץ ל (קצ"ה), ערב ראש השנה תשס"ז, ירושלים: מוסדות מנחת אשר, תשס"ו

ורהפטיג, הערות = איתמר ורהפטיג, "הערות ב"ג יסודות האמונה", המעין, ל, א (תש"ן)
ורהפטיג, משיח = איתמר ורהפטיג, "משיח בן דוד ושלמה", מנחה לא"ש, ספר היוכל לכבוד הרב אברהם ישעיהו דולגין (בעריכת איתמר ורהפטיג), ירושלים: בית כנסת בית-יעקב רמות אשכול, תש"ן, עמ' 414–427

זליכה, אמירת יגדל = יוסף עזרא זליכה, פעמי יעקב, לז–לח (תשנ"ז), עמ' מז–נו
חלמיש, הנהגות = משה חלמיש, הנהגות קבליות בשבת, ירושלים: אורחות, תשס"ו
חלמיש, מבוא = משה חלמיש, מבוא לקבלה, ירושלים: ההסתדרות הציונית, תשנ"א
טברסקי, מבוא = יצחק טברסקי, מבוא למשנה תורה להרמב"ם (בתרגום י"ב לרנר), ירושלים: מאגנס, תשס"א

טסלר, קדמות תפלה = יצחק טסלר, "קדמות תפלה ג-ט פון אברהם", אור ישראל, כז (תשס"ב), עמ' רמ

יעקובוביטש, נוסח = ש' יעקובוביטש, "בנוסח 'אני מאמין'", צפונות, ה (תש"ן), עמ' קו–קז
יצחקי, איש מצליח = הרב דוד יצחקי, "הסדור 'המדויק' איש מצליח – האם יש לקבל המון שינויו?", אור ישראל, כה (תשס"ב), עמ' ריז–רכו

יצחקי, נוסח = הרב דוד יצחקי, "תגובת בעל המאמר", צפונות, ה (תש"ן), עמ' קז–קח
יצחקי, פירוש = הרב דוד יצחקי, "פירוש ברכת המינים לרבינו דוד אבדרהם", צפונות, ד (תשמ"ט), עמ' יז–כ

יצחקי, תגובה = הרב דוד יצחקי, [תגובה], המעין, מח ד (תשס"ח), עמ' 73–74
ישפה, רמב"ם = רפאל ישפה, פילוסופיה יהודית בימי הביניים: מרב סעדיה גאון עד הרמב"ם, ח"ג (רמב"ם), רעננה: האוניברסיטה הפתוחה, תשס"ז
כהן, ספר יסוד = גבריאל חיים כהן, "הסידור כספר יסוד לכל יהודי", שנה בשנה תש"ן, עמ' 363–370

כהן, תגובה = הרב אליהו כהן, "הוכחת דיוקם היחודי של סידור – ותיקון סופרים – איש מצליח" אור ישראל, לח (תשס"ה), עמ' רז–רלז

כץ, תפילה לאמצעי = אברהם כץ, "אני ולא שליח" – תפילה לאמצעי?", שנה בשנה תשנ"ט, עמ' 379–398

כצמאן, מתקני נוסח = טוביה כצמאן, "האם תיתכן התייחסות מכובדת ל'מתקני' נוסח התפילה?", המעין, מח ד (תשס"ח), עמ' 70–73

כשר, שלוש ענישות = חנה כשר, "שלוש ענישות שהן אחת, על-פי הרמב"ם", סידרא, יד (תשנ"ח), עמ' 39–58

לאנדסהוטה, עמודי העבודה = אליעזר ליזר לאנדסהוטה, עמודי העבודה, תולדות הפייטנים, ברלין, תרי"ז

לויין ובלוי, שיבושים = א' לויין ומשה א' בלוי, "הסדור המשובש שלנו", משפחה, "קולמוס", 30 (תשס"ו), עמ' 16–21

לוינגר, הרמב"ם = יעקב לוינגר, הרמב"ם כפילוסוף וכפוסק, ירושלים: מוסד ביאליק, תש"ן
לויפר, רז"ה = יעקב לויפר, "עוד על המדקדק ר' שלמה זלמן הענא", המעין, מט א (תשס"ט), עמ' 65–75

ליימן, ספרים חשודים = ליימן שניאור זלמן, "ספרים החשודים בשבתאות: רשימתו של הגאון יעב"ץ זצ"ל", ספר הזכרון לר' משה ליפשיץ (בעריכת רפאל רוזנבוים), ניו יורק: [חמו"ל], תשנ"ו, עמ' תתפה–תתצד

לסקר, השפעה = דניאל י' לסקר, "השפעת הרמב"ם על מחשבתו הפילוסופית של הקראי אליהו בשייצי", מחקרי ירושלים במחשבת ישראל, ג [ג] (תשמ"ד), עמ' 405–425
לסקר, הפוליטיקה הישראלית = דניאל י' לסקר, "השפעת הרמב"ם על הפוליטיקה הישראלית", תרבות דמוקרטית, 2 (תש"ס), עמ' 101–112

לפין, אלון מורה = מנחם מנדל לפין, קונטרס אלון מורה, מבוא למורה נבוכים, הוספה למליץ, תרכ"ז

מאלי, סגולת ישראל = אליהו מאלי, "סגולת ישראל ברמב"ם", עטורי כהנים, 179 (תש"ס), עמ' 30–45

מדן, דניאל = הרב יעקב מדן, דניאל: גלות והתגלות, אלון שבות: תבונות, תשס"ו
מונדשיין יהושע, סידור רבינו = יהושע מונדשיין, "סידורו של רבינו הזקן נ"ע: פרקי עיון, בירור וסקירה", הסידור, מבנה ונוסח סידורו של אדמו"ר הזקן בעל התניא (בעריכת גדליה אבערלאנדער), מאנסי: היכל מנחם, תשס"ג, עמ' עג–קסה

מימון, חודש תשרי = יהודה לייב מימון, "חדש תשרי במסורת ישראל", סיני, כח (תשי"א), עמ' א–ח
מימון, חודש בחדשו = יהודה לייב מימון, "מדי חדש בחדשו – חדש סיון בתולדות ישראל", סיני, לה (תשי"ד), עמ' קנא–קסד

מינסקי, אמירת העיקרים = שמואל מינסקי, "אמירת י"ג עיקרים", מאורה של תורה, א (תש"ן), עמ' קפה–קפז

מרגליות, פנינים = הרב ראובן מרגליות, פנינים ומרגליות, ירושלים: מוסד הרב קוק, תשס"ו
מרכס, רשימת פיוטים = Alexander Marx, "A List of Poems on the Articles of the Creed", JQR (new series), 9 (1918–1919), pp. 305–336

נחשון, מילות הנבואה = אברהם נחשון, "מילות הנבואה ומסריה", מכלול, כ (תש"ס), עמ' 31–57; המשך: כא (תשס"א), עמ' 43–60; כב (תשס"ב), עמ' 43–59

סלומון, צפית לישועה = הרב מתתיהו סלומון, "צפית לישועה", קול התורה, מא (תשנ"ז), עמ' קפח–קצו

עמיאל, עזר = הרב משה אביגדור עמיאל, עזר אל עמי, ירושלים: שם, תשס"ו

- פיקסלר, טעמי המצוות = דרור פיקסלר, "טעמי המצוות במורה הנבוכים ויחסם לשאר כתבי הרמב"ם (עיון בטעמי מצוות שילוח הקן)", צהר, כב (תשס"ה), עמ' 95–104
- פרידמן, קושיה = דוד פרידמן, "קושיה בנוסח 'אני מאמין'", פעמי יעקב, לו (תשנ"ו), עמ' קו
- פינס, מחשבת ישראל והעמים = שלמה פינס, בין מחשבת ישראל למחשבת העמים, ירושלים: מוסד ביאליק, תשל"ז
- פרנקל, הפטרה = הרב יצחק פרנקל, "הפטרה לשבת הגדול", עדות, א (תשמ"ז), עמ' קמה–קנב
- צינברג, תולדות = ישראל צינברג, תולדות ספרות ישראל, תל אביב: ספריית פועלים, 1959–1960
- קול הנבואה = הרב דוד כהן ("הרב הנזיר"), קול הנבואה, ירושלים: מוסד הרב קוק, תש"ל
- קוניץ, באור בחינת עולם = משה קוניץ, באור לספר "בחינת עולם", בתוך: העוין, ווין, תקנ"ו
- קוסמן, י"ג העיקרים = אדמיאל קוסמן, "י"ג העיקרים לרמב"ם בפיה"מ, ב'יגדל' וב'אני מאמין'", מנחה לאי"ש, ספר היובל לכבוד הרב אברהם ישעיהו דולגין (בעריכת איתמר ורהפטיג), ירושלים: בית כנסת בית-יעקב רמות אשכול, תש"ן, עמ' 337–348
- קופפר, מתוק לנפש = אפרים קופפר, "ספר מתוק לנפש (פרקים) מאת משה ב"ר יצחק וקאר", קבץ על יד, ט (תש"ם), עמ' 295–331
- קופפר, יהדות אשכנז = אפרים קופפר, "לדמותה התרבותית של יהדות אשכנז וחכמיה במאות הי"ד–הט"ו", תרביץ, מב (תשל"ג), עמ' 113–147
- קופפר, ספר הברית = אפרים קופפר, "ספר הברית וכתבים אחרים לר' יום טוב ליפמן מילהויזן", סיני, נו (תשכ"ה), עמ' של–שמג
- קופפר, תרגום עתיק = אפרים קופפר, "תרגום עתיק של פירוש הרמב"ם למשנה פרק 'חלק' ממסכת סנהדרין", עלי ספר, א (תשל"ה), עמ' 59–80
- קטן, אני מאמין = יואל קטן, "אני מאמין באמונה שלמה", המעין, ל, ב (תש"ן), עמ' 41–44
- קליין-ברסלבי, שלמה המלך = שרה קליין-ברסלבי, שלמה המלך והאזוטריזם הפילוסופי במשנת הרמב"ם, ירושלים: מאגנס, תשנ"ז
- קליין-ברסלבי, תרומה = שרה קליין-ברסלבי, "תרומתו של ר' נסים גירונדי לעיצובן של תורות העיקרים של חסדאי קרשקש ושל יוסף אלבו", אשל באר שבע, ב (תש"ם), עמ' 177–197
- קלנר, אוניברסליזם ופרטיקולריזם = Menachem Kellner, "On Universalism and Particularism in Judaism", *Daat*, 36 (1996), pp. v–xv
- קלנר, אמונה דתית = מנחם קלנר, "אמונה דתית בימי הביניים ובימינו", על האמונה, עיונים במושג האמונה ובתולדותיו במסורת היהודית, ירושלים: כתר, תשס"ה, עמ' 312–327
- קלנר, תורת העיקרים = מנחם קלנר, תורת העיקרים בפילוסופיה היהודית בימי הביניים, ירושלים: ההסתדרות הציונית, 1991
- קשאני, הקראים = ראובן קשאני, "הקראים: קורות, מסורות ומנהגים", שבט ועם, סדרה שניה ג (ח) (בעריכת דוד סיטון), ירושלים: ועד עדת הספרדים וההסתדרות הציונית העולמית, תשל"ח
- רבינוביץ, יד פשוטה = הרב נחום אליעזר רבינוביץ, יד פשוטה, פירוש למשנה תורה, ירושלים: מעליות, תש"ן
- רבינוביץ, מהרש"ל = חיים ראובן רבינוביץ, "מהרש"ל 'הגבור שבחבורה'", הדרום, מד (תשל"ז), עמ' 254–266
- רוזנברג, מושג האמונה = שלום רוזנברג, "מושג האמונה בהגות הרמב"ם וממשיכיו", בר-אילן: ספר השנה למדעי היהדות והרוח כב–כג (תשמ"ח), עמ' 289–357; ושוב: על האמונה: עיונים במושג האמונה ובתולדותיו במסורת היהודית, ירושלים: כתר, תשס"ה, עמ' 245–279
- רוזנברג, פרשנות המקרא = שלום רוזנברג, "על פרשנות המקרא בספר המורה", מחקרי ירושלים במחשבת ישראל, א (תשמ"א), עמ' 85–157

שביד, הפילוסופים הגדולים = אליעזר שביד, הפילוסופים הגדולים שלנו, תל אביב: משכל, 1999
 שד"ל, מבוא למחזור = שמואל דוד לוצאטו (שד"ל), מבוא למחזור בני רומא, מהדורת דניאל
 גולדשמידט, תל אביב: דביר, תשכ"ו
 שוורץ, סתירה והסתרה = דב שוורץ, סתירה והסתרה בהגות היהודית בימי הביניים, רמת גן:
 אוניברסיטת בר-אילן, תשס"ב
 שטיינר, בנין המקדש = חיים שטיינר, "בנין המקדש וביאת המשיח", תחומין, טז (תשנ"ו),
 עמ' 449–458
 שטראוס, רדיפה = ליאו שטראוס, "רדיפה ואמנות הכתיבה", בתוך: הנ"ל, ירושלים ואתונה: מבחר
 כתבים (בעריכת אהוד לוז), ירושלים: מוסד ביאליק, תשס"א, עמ' 167–205
 שטרן, סתירה = יוסף שטרן, "על סתירה כביכול בין מורה נבוכים למשנה תורה", שנתון המשפט
 העברי, יד-טו (תשמ"ח-תשמ"ט), עמ' 283–298
 שילת = ראה לעיל, תרגומי הקדמת הרמב"ם לפרק "חלק"
 שילת, סגולת ישראל = הרב יצחק שילת, "סגולת ישראל – שיטות הכוזרי והרמב"ם", מעליות, כ
 (תשנ"ט), עמ' 271–302
 שלום, מחקרים ומקורות = גרשום שלום, מחקרים ומקורות לתולדות השבתאות וגלגוליה, ירושלים:
 מוסד ביאליק, תשל"ד
 שלומוביץ, אני מאמין = אייזיק שלומוביץ, "אני מאמין", עדות, ב (תשמ"ז), עמ' קכט–קמ
 שלומוביץ, יגדל = אייזיק שלומוביץ, "יגדל אלהים חי", עדות, א (תשמ"ז), עמ' קיא–קיז
 שפירו, גבולות = Mark B. Shapiro, *The Limits of Orthodox Theology: Maimonides' Thirteen Principles Reappraised*, Oxford and Portland: Littman Library of
 Jewish Civilization, 2004
 תורג'מן, הלשון = רפאל תורג'מן, הלשון העברית של התפילות בסידורים הקדומים, חיבור לשם
 קבלת תואר דוקטור, רמת גן: אוניברסיטת בר-אילן, תשנ"ד
 תירוש-רוטשילד, ר"ד מסיר ליאון = חוה תירוש-רוטשילד, משנתו הפילוסופית של ר' דוד בן יהודה
 מסיר ליאון, חיבור לשם קבלת תואר דוקטור, ירושלים: האוניברסיטה העברית, תשל"ח
 תשבי, אמונה ומינות = ישעיהו תשבי, נתיבי אמונה ומינות, רמת גן: מסדה, תשכ"ד

בית כנסת חג'אג'י שבצנעא והנהגתו של הרב מאיר צובירי

אהרן גימאני

א. מבוא

בית כנסת חג'אג'י¹ נבנה לאחר שוב היהודים לצנעא מן הגירוש למוזע בשנת תמ"א (1681),² והוא קרוי כנראה על שם בעליו הראשונים שגם בנו אותו.³ הוא היה בין בתי הכנסת הקטנים שבצנעא.⁴

במאמר זה אעסוק במשבר שאירע בבית כנסת זה בשנות הארבעים של המאה העשרים, שנים אחדות קודם עלייתה של קהילת צנעא לישראל בעליית "על כנפי נשרים".⁵ רוב הציבור לא היה מרוצה מהנהגת בית הכנסת, וקופת בית הכנסת צברה

1 בתעודות נכתב שם בית הכנסת ללא גרש באות ג.

2 לאחר שהתבטלה פקודת הגירוש שבו חלק מן הגולים לצנעא. הם לא הורשו לשוב לשכונה שישבו בה קודם לגירוש ובנו להם שכונה חדשה מחוץ לחומת העיר, כשלושה ק"מ מהשכונה הראשונה. על גלות מוזע ותוצאותיה ראה י' רצהבי, "גלות מוזע", ספונות, ה (תשכ"א), עמ' שלז-שצה; הנ"ל, "גירוש מוזע לאור מקורות חדשים", ציון, לז (תשל"ב), עמ' 197-215; א' גימאני, תמורות במורשת יהדות תימן בהשפעת השולחן ערוך וקבלת האר"י, רמת גן: אוניברסיטת בר-אילן, תשס"ה, עמ' 145-158; R. Ahroni, *Yemenite Jewry*, Bloomington: Indiana University Press, 1986, pp. 121-135.

3 בתימן נהגו לקרוא לבית הכנסת על שם בעליו הראשונים. ראה הרב ע' קרח, סערת תימן, ירושלים: יחיא עמרם קרח, תשי"ד, עמ' קז; הרב ש' גמליאל, פקודי תימן: מס החסות בתימן, ירושלים: מכון שלום לשבטי ישורון, תשמ"ב, עמ' 74; י' נחשון, בתי כנסת בצנעא (מאות יח-יט), נתניה: האגודה לטיפוח חברה ותרבות, תש"ס, עמ' 15-17. שם המשפחה חג'אג'י אינו מוכר בצנעא בדורות האחרונים. במאה ה-17 היה סופר פורה בשם חיים בן שלום חג'אג'י שהתגורר ביישוב מגדלא חקל, דרומית-מערבית לצנעא; מהעתקותיו מצויים 11 כתבי יד שהעתיק בשנים ת"ד-תט"ז (1644-1656). ראה עליו מ' גברא, אנציקלופדיה לחכמי תימן, א, בני ברק: המכון לחקר חכמי תימן, תשס"א, עמ' 137-136. אפשר שלאחר שוב הגולים ממוזע עברה משפחת חג'אג'י לצנעא ובנתה את בית הכנסת שמדובר בו.

4 ראה א' גימאני, "מגיד צדק" – על בתי כנסת שבצנעא, כנישתא (בעריכת י' תבורי), כרך שלישי, רמת גן: אוניברסיטת בר-אילן, תשס"ז, עמ' פג.

5 על הקהילה היהודית בצנעא בשנותיה האחרונות בתימן ראה א' גימאני, "ההנהגה היהודית בצנעא עם חיסול גולת תימן", מקדם ומים, ז (תש"ס), עמ' 185-216.

חובות. ראשי קהילת צנעא ראו את המצב המתדרדר, והתערבו כדי להחזיר את הסדר לבית הכנסת. הם פנו לרב מאיר צובירי, שהתפלל באחד מבתי הכנסת הגדולים בצנעא, בית כנסת אלשיך, ומינו אותו לעמוד בראש בית כנסת חג'אג'י ולפעול לתיקון הליקויים. סביר להניח שמתפללי בית הכנסת היו מעוניינים במינוי החדש, וציפו שיביא בעקבותיו שינוי לטובה.

הדיון יסתמך על תעודות המלמדות על תהליך השיקום הרוחני והפיזי של בית הכנסת שיזם והוביל הרב מאיר כדי להשיב את המוסד למסלול תקין. עוד אדון בהסכם המינוי שהיה בין הרב ובין מתפללי בית הכנסת, ואתן דעתי לשאלה האם תוכן ההסכם ייחודי, או שכך היה נהוג גם בבתי כנסת אחרים. אעסוק גם בהרכב הספרייה של בית כנסת חג'אג'י ואשווה אותה לספריות של בתי כנסת אחרים, ואחתום בסיפורים על ספרי התורה המקודשים שהיו בבית הכנסת חג'אג'י.

ב. לתולדות בית הכנסת

הרב שלום קורח, מחכמי תימן במאה העשרים, הביא באחת מרשימותיו סיפור מפי זקני תימן על רשמיו של האמאם אלמהדי עבאס אבן אלמנצור חסין מסיוורו בבתי הכנסת בצנעא במאה ה-18. הוא הרחיב את דבריו על בית הכנסת הגדול "כניס בית אלאוסטא", ועל אחד מבתי הכנסת הקטנים והפשוטים, "כניס בית אלחג'אג'י". להלן דבריו:

יספרו הזקנים כי בזמן מ"ו יחיא אלמשרקי⁶ ירד האמאם של אותו זמן בליל כפור לבקר בבתי כנסיות, ויגיע תחלה אל כנסת בית אלאסטא.⁷ וירא והנה היא מוצעת במצעות נאות, ופרוכות היכליה מפוארות, וכולה מלאה עששיות גדולות וקטנות מן הקצה אל הקצה, וכל עמה בכסות נקיה וחשובה, לבושים לבנים ומתעטפים לבנים, ושליח צבור עומד באמצע⁸ מצויין בבגדי תפארה, כקדוש, כמלאך ה'.⁹ מיד נתמלא עברה ולבש נקמה, אבל חלחלה גדולה אחזתהו מקול הצעקה, כי הוא הגיע ושליח צבור אומר פזמון "וקומה לעזרת בניך"¹⁰ בצעקה גדולה בקול

6 בנו של הרב דוד משרקי, שהיה ראש בית כנסת אלאוסטא במחצית הראשונה של המאה ה-18. ר' יחיא נמנה עם חכמי תימן הבולטים במאה ה-18, ואולי הזכירו משום שהיה ראש בית הכנסת לאחר פטירת אביו, או המפורסם שבחכמיו.

7 נבנה על ידי הנשיא ר' שלום עראקי במאה ה-18. הוא נחשב למנהיג הפוליטי הגדול ביותר של יהדות תימן במאות האחרונות; מוכר בכינויו אלאוסטא, שמשמעותו "האומן". ראה א' גימאני, "מקורות חדשים לפועלו של ר' שלום עראקי בקהילות תימן במאה הי"ח", פעמים, 55 (תשנ"ג), עמ' 134–144.

8 בבתי הכנסת בתימן לא הייתה התיבה שלידה עומד החזן להתפלל קבועה במקומה, ולשם קריאת התורה היו מעבירים אותה לאמצע בית הכנסת. גם בכל התפילות של הימים הנוראים היו מעבירים את התיבה לאמצע בית הכנסת.

9 על פי סדר עבודה ליום הכיפורים. ראה תכלאל עץ חיים לר' יחיא צאלח (מהרי"ץ), ד, מהדורת הרב ש' צאלח, ירושלים: הוצאת המהדיר, תשל"ט, דף רכח ע"א.

10 מהפיוט הפותח במילים "יראים שלחוני" לר' ששון הלוי. בקהילות תימן הוא נאמר בליל כיפור לפני תפילת ערבית. ראה תכלאל עץ חיים לר' יחיא צאלח (מהרי"ץ), שם, דף קצד ע"ב.

מרעיד ובכיה עצומה, וכל העם גועים בבכיה עמו. ויפן משם וילך אל כל בתי כנסיות, בחשובה החל ובשפלה כלה,¹¹ והיא כנסת "בית אלחגאג'י". כיון שהגיע לה וירא והנה היא קטנה ונמוכה, ומצעותיה פחותים ביותר, ומעט נרות דולקים בה, ועמה בבגדים פחותים, ויש מהם לבושים בגדי החול, כי כולם עניים, ורובם מבני הכפרים המחזרים בפתחים. ואז נתקררה דעתו ושככה חמתו, ויאמר לשרים והעם אשר עמו, אלו הם היהודים האמתיים המתיהדים כדת, והשאר לא יהודים המה. וסוף סוף סבלו אחר כך היהודים על זה גזירות קשות.¹²

בביקורו בבית כנסת חג'אג'י העיר האמאם: "אלו הם היהודים האמתיים המתיהדים כדת", וכוונתו שהם מתנהגים בשפלות כפי השקפת דת האסלאם. האמאם הנזכר, אלמהדי עבאס אבן אלמנצור חסין, גזר בשנת תקכ"ב (1762) להחריב את בתי הכנסת שבשכונת היהודים קאע ביר אלעזב שבצנעא, וכעבור שלושים שנה ביטל בנו, האמאם אלמנצור עלי, את גזרת אביו.¹³ לא ברורות הסיבות שהניעו את האמאם לגזרה זו,¹⁴ ומסורת היא שבית כנסת חג'אג'י לא נהרס משום שהיה קטן.¹⁵

ופרשה מן הזמן החדש: בשנת תרצ"ה (1935) פרצה מחלוקת על השליטה בבתי הכנסת בין שני מחנות בקהילת צנעא: תלמידי הרב יחיא יצחק הלוי, שנקראו "מחנה יצחק", וכנגדם תלמידי הרב יחיא קאפח, שנקראו "מחנה קאפח". תוך כדי התדיינויות הגיעו להסכם פשרה על חלוקת בתי הכנסת ביחס של שני שלישים למחנה יצחק ושליש למחנה קאפח, ובית כנסת חג'אג'י נפל בחלקו של מחנה יצחק.¹⁶

- 11 על דרך הכתוב בבראשית מד:יב.
- 12 ראה הרב י' קרח, "רוגז הזמן" לר' שלום קרח, הראל: קובץ זכרון להרב רפאל אלשיך (בעריכת י' רצהבי וי' שבטיאל), תל אביב [חש"ה], תשכ"ב, עמ' 208.
- 13 בתקופה שבה עמדו בתי הכנסת בחורבנם התפללו היהודים בבתיים. על חורבן בתי הכנסת ראה הרב קרח, סערת תימן (לעיל, הערה 3), עמ' יח-יט, כב-כג; הרב י' קאפח, "בתי כנסת בצנעא", כתבים, ב, ירושלים: עמותת אעלה בתמר, תשמ"ט, עמ' 953; א' גימאני, "שטר הצוואה השלם של רבי יחיא צאלח (מהרי"ץ)", פעמים, 103 (תשס"ה), עמ' 133-134.
- 14 ראה נחשון, בתי כנסת בצנעא (לעיל, הערה 3), עמ' 54-59.
- 15 על פי הנוסע קארסטן ניבוהר נהרסו 12 מתוך 14 בתי הכנסת בצנעא. ראה א' קליין-פרנקה, "המשלחת המדעית הראשונה לדרום ערב כמקור לתולדות יהודי תימן", פעמים, 18 (תשמ"ד), עמ' 88. הרב חיים חבשוש העיר: "וגם כן החריבו כל בתי כנסיות חוץ מאחד שהיתה קטנה ושפלה ושמה כנסת בית אלמסורי". ראה בחיבורו "קורות ישראל בתימן" לרבי חיים חבשוש, בתוך הרב קאפח, כתבים (לעיל, הערה 13), עמ' 722. אם צודק ניבוהר בעדותו, אזי אפשר שבית כנסת חג'אג'י – שאף הוא היה קטן – הוא בית הכנסת השני שלא נהרס. ראה גם נחשון, שם, עמ' 54-55.
- 16 על פרטי המחלוקת וחלוקת בתי הכנסת ראה הרב שלום גמליאל, בתי הכנסת בצנעא בירת תימן, א, ירושלים: מכון שלום לשבטי ישורון, תשנ"ז, הקדמת המחבר, עמ' 20-42; ב, ירושלים: מכון שלום לשבטי ישורון, תשנ"ח, עמ' 134, 137.

ג. הרב מאיר צובירי, ההסכם עמו והנהגתו

הרב מאיר צובירי נקרא על ידי ראשי הקהילה וחברי בית הדין בצנעא לעמוד בראש בית כנסת חג'אג'י כדי לדאוג להנהגה תקינה של סדרי חברה בקרב מתפללי בית הכנסת וכדי לייצב את המצב הכספי של בית הכנסת. הרב מאיר הוסמך לשחיטה בשנת תרפ"ט (1929), בהיותו כבן 14. הוא היה מתלמידיו המובהקים של הרב סעיד אלעזירי¹⁷ בבית המדרש שהיה בבית הכנסת הגדול בצנעא, הידוע בשם "כניס אלאוסטא", ולפרנסתו שימש סופר סת"ם.¹⁸

בחודש אב שנת תש"ז (1947), בהיותו כבן 32 שנים, נתמנה הרב מאיר לעמוד בראש בית כנסת חג'אג'י ולנהל בו את כל הסדרים והפעילות.¹⁹ בית הכנסת היה קטן ומנה כ-70 מתפללים. היחסים בין המתפללים לא היו כשורה, ולכן דאג הרב מאיר להחתים את ראשי ציבור המתפללים בבית הכנסת על הסכם לשמירת הסדר והנהלים בבית הכנסת. כשנכנס לתפקידו הוא גילה שקופת בית הכנסת ריקה וכן שיש חובות לבית הכנסת. לכיסוי החובות הוא דאג לרישום מסודר במחברת של הנדרים וכן לגביית חובותיהם של המתפללים. פרט מעניין נרשם במחברת בסעיף ההכנסות: "קימת אלחטב חק אלפלפל אלד'י קטענא מן חוי אלכניס תלאתה ריאל ורבע. בחצור משה בן מ"ו יחיא יצחק". [תרגום: מחיר העצים של הפלפל שקצצנו מחצר בית הכנסת שלושה ורבע ריאל. בנוכחות משה בן מ"ו יחיא יצחק]. בחצר בית הכנסת גדל שיח של פלפל, והוא מכר את הגזם להסקה בנוכחות אחד מראשי הקהילה, ואת הכסף הכניס לקופת בית הכנסת.

בדרך נוספת דאג הרב מאיר לכלכל את הוצאות בית הכנסת. בבית הכנסת היה ספר תורה בשם "יהונתן" שהיה מפורסם בקרב חברי הקהילה בקדושתו המיוחדת,²⁰ והרב מאיר פתח את שערי בית הכנסת בשעות נוספות לצורך תפילות מיוחדות לכל המבקש משאלות לב. בזכות ספר התורה הזה התפרסם בית הכנסת בקרב חברי הקהילה, והיה כאבן שואבת לכל נזקק ונצרך לתפילה מיוחדת כדי לזעוק ולשפוך את שיח לבו. עבור הבאים לתפילה אישית הניח הרב מאיר קופת צדקה על התיבה, ובסמוך על הארץ הניח שני פחים, אחד לשמן ואחד לנפט, לשימוש התאורה של בית הכנסת, וכל מי שבא להתפלל היה נותן כפי השגת ידו.

17 ראה עליו בהמשך סעיף זה.

18 על תעודת השחיטה חתום הרב אברהם עמראני (ראה עליו בהמשך סעיף זה). התעודה ברשות ר' יחיאל צובירי ממבוא חורון, בנו של הרב מאיר. הרב מאיר התכוון לעלות עם משפחתו המצומצמת לארץ בראשית שנות הארבעים של המאה העשרים. הוריו ושלושה מאחיו (שני אחים ואחות) עלו לארץ בשנת תש"ג (1943), ושניים מאחיו כחמש שנים קודם. ממכתביו של הרב מאיר ששלח לבני משפחתו בארץ ישראל ניתן ללמוד פרטים נוספים על אודותיו. ראה א' גימאני, "מצנעא לציון – עליית משפחת ישראל צובירי", ציון וציונות בקרב יהודי ספרד והמזרח, מדברי הקונגרס הבינלאומי החמישי של משגב ירושלים, האוניברסיטה העברית בירושלים (בעריכת ז' הרוי, ג' חזן-רוקם, ח' סעדון וא' שילוח), ירושלים: משגב ירושלים, תשס"ב, עמ' 341–364.

19 ראה להלן סעיף ו, תעודה א.

20 ראה עליו להלן בסעיף ה.

פעולותיו של הרב מאיר הניבו פרי, וכעבור זמן לא רב כוסו כל החובות ואף נוצרו עודפים בקופת בית הכנסת. כעבור חצי שנה ניגש הרב מאיר לטפל בתיקון גג בית הכנסת ובכיפת הגג שעמדה להתמוטט. הוא הצליח לשכנע את אחד הבנאים המוסלמים שהיה מומחה בבניית כיפה לגג, ועבד בבית האמאם יחיא, בכך שהבטיח לו שבנוסף לתשלום על העבודה הוא יקבל גם ערק, שכידוע אסור לשתייה למוסלמים.

תקופת כהונתו של הרב מאיר ארכה כשנתיים, עד עליית חברי הקהילה לארץ ישראל. במחברת שבה רשם את ההכנסות וההוצאות של בית הכנסת הוא כתב בפתיחה: "הד"י ביאן [תרגום: זה יומן]²¹ כניס אלחגאגי והוא תחילת מינויי בה, שבת דברים, חודש מנחם תש"ז". בחלק הראשון במחברת הוא רשם את הנדרים של מתפללי בית הכנסת לפי סדר פרשיות השבוע, מפרשת דברים תש"ז (26 ביולי 1947) עד פרשת דברים תש"ט (30 ביולי 1949).

להלן יובאו תוכניהן של התעודות מתקופת הנהגתו ותאריכיהן לפי סדר כרונולוגי, וכן שמות ראשי הקהילה החתומים עליהן.

תעודה א, ו' באב תש"ז (23.7.1947): כתב מינוי לרב מאיר צובירי, ובו בין היתר מתפללי בית הכנסת מקבלים עליהם את תנאי הרב להתנהגות נאותה בבית הכנסת, וכן את אחריותו לגביית הנדרים ואת סמכותו בהנהגת בית הכנסת. על המסמך הנזכר חתמו 17 ממתפללי בית הכנסת.

תעודה ב, י"ז באב תש"ז (3.8.1947): רשימת כלל הספרים של בית הכנסת, ואישור שדרש הרב מאיר צובירי המעיד שקיבל לידיו את בית הכנסת כשקופתו ריקה ואף רבצו עליו חובות.

תעודה ג, י"ז באב תש"ז (3.8.1947): מסמך הכולל את המצב הכספי של בית הכנסת ברחמימת 14 ממתפללי בית הכנסת.

תעודה ד, ד' באלול תש"ז (20.8.1947): הרב מאיר ממנה את רחמים דאר להיות אחראי על התאורה ועל תקינות בית הכנסת.

תעודה ה, כ"ד בטבת תש"ח (5.1.1948): שאלת הרב מאיר ותשובת בית הדין בדבר האפשרות להשתמש בכספים שיועדו לספר התורה המקודש עבור תיקונים הנדרשים לבית הכנסת.

תעודה ו, י"א בשבט תש"ח (22.1.1948): מסמך המאשר לרב מאיר להעניש כל מי שיערער על סמכותו.

תעודה ז, א' באדר א תש"ח (11.2.1948): חוזה השכרה של החנות השייכת לבית הכנסת מידי הרב מאיר.

בתעודה א נרשמו פרטי ההסכם של הרב עם מתפללי בית הכנסת, והיא כתב המינוי של הרב לשורה החשובה ביותר בבית הכנסת. נושא משרה זו נקרא "עאקל אלכניס", וכך שם זה מופיע בתעודות שניתנו לרב מאיר.²² בהסכם נרשמו סמכויותיו בהענשת מפרי סדר וניתן לו אמון מלא בניהול החשבונות של בית הכנסת. עוד מוזכר בתעודה

21 התרגום המילולי של המילה ביאן הוא ידיעון.

22 ראה נחשון (לעיל, הערה 3), עמ' 18–19, וראה להלן סעיף ו, תעודות א, ד, ו.

אחרת שהרב מאיר טיפל בשיפוץ בית הכנסת,²³ דבר המלמד שבתור מנהיג בית הכנסת ניתנו בידו סמכויות רחבות הן בתחום הרוחני והן בתחום המנהלי; וכך אמנם היה נהוג בתימן לתת סמכויות רבות ל"עאקל אלכניס". למשל, בכתב המינוי של הרב חיים צאלח למנהיג בית כנסת אלשיך שבצנעא, שניתן בתאריך כ' באב תרי"ז (10.8.1857), נכתב:

ולאחר שהפצרנו בו קיבל על עצמו לשרתם כפי מה שהיה אביו: הן בחזנות, הן בתלמוד תורה ותפלה והזמנת שלוחי צבור וגביית נדרים וקופת הקהל, באופן שכל צרכי בית הכנסת וכל ענייניה על פיו יצאו ועל פיו יבאו. [...] וצריכים הקהל להתנהג בבית הכנסת באימה ויראה ולנהוג כבוד במנהיגם. ומי שיקל ראשו וירם קולו בבית הכנסת או ינהוג קלות ראש בשחוק והיתול הרשות נתונה ביד המנהיג²⁴ להוציאו מבית הכנסת ולנדותו עד שיחזור בו ויתנהג בבית הכנסת כמו שציוו חז"ל.²⁵

תמונה דומה עולה גם ממחקרו של פרופ' ש"ד גויטיין בנושא זה:

ראש בית הכנסת, כנאמר לעיל, "עאקל אלכניס", או מבטאים את עמדתו בצורה פועלית, "יסתנב עליהם פי אלכניס", כלומר: יעמוד על הציבור בבית הכנסת; בעברית ייקרא חזן או יכונה מרי. מתפקידו לפקח על ענייני בית הכנסת בכלל; להזמין (ידאעי) את שליחי הציבור או העוברים לפני התיבה ואת הקוראים בתורה, או לשמור על תורם (דול); לו זכות ההתחלה (בדעה),²⁶ כלומר בכל קטע הנאמר במקהלה – ובבית הכנסת התימני כל דבר המובא מן התנ"ך ייקרא במקהלה – הקהל שותק שתיקה גמורה, עד שראש בית הכנסת יאמר את המלה הראשונה בקול רם. עליו לדאוג שהכל ייעשה כהלכה וכמנהג המקום (גורם גדול של מריבות!), מטפל בבניין ובציוד, כגון מחצלאות, ושמן למנורות, ובחשבוניות של הכנסות והוצאות הכרוכים בהם. ואין צורך לומר שהוא בעצמו עובר לפני התיבה לעיתים מזומנות, פותח את ספר התורה וקורא בו כפי בחירתו (והסכמת הציבור!). הוא גם הדרשן, אלא שהדרשה התימנית אינה אלא "אמירת מילים אחדות", לרוב בקשר ישיר עם מצוות היום או עם ענייני דיומא.²⁷

יש להעיר שבתעודות אין שום דרישות אישיות, גם לא כספיות, מצד הרב מאיר צובירי על תפקידו, אלא הכול נסב על ענייני הלכה וסדרי בית הכנסת. הוא נהג בענווה, ולא ראה

23 ראה להלן, סעיף ו.

24 במקור נכתב "אלעאקל".

25 כתב המינוי נכתב בשפה הערבית בשילוב עברית. התרגום על פי פרופ' י' רצהבי. ראה י' רצהבי, "בתי כנסיות בצנעא", בואי תימן: מחקרים ותעודות בתרבות יהודי תימן (בעריכת הנ"ל), תל אביב: אפיקים, תשכ"ז, עמ' 241–243.

26 המילה בְּדִעָה, שפירושה בעברית התחלה, לא נרשמה בנרפס בסוגריים, כפי שנהג המחבר במילים ידאעי ודול שבציטטה.

27 ש"ד גויטיין, "על החיים הציבוריים של היהודים בארץ תימן", התימנים – מבחר מחקרים (בעריכת מ' בן ששון), ירושלים: מכון בן צבי לחקר קהילות ישראל במזרח, תשמ"ג, עמ' 212–213. ראה גם נחשון (לעיל, הערה 3), עמ' 19–21.

במילוי התפקיד שום שררה ומשרה להתפרנס ממנה. כך, למעשה, מקובל היה בעדת יהודי תימן.²⁸

ראשי הקהילה וחברי בית הדין החתומים על התעודות הם:

(1) הרב עמרם קרח: תעודות א, ה, ו. נולד בשנת תרל"א (1871), עמד בראש בית הכנסת פֶּסֶאָר.²⁹ עלה לארץ בעליית "על כנפי נשרים" ב-ו' בתשרי תש"י (29.9.1949) ונפטר בתשרי תשי"ג (1952). היה רבה הראשי האחרון של יהדות תימן בגלותה.³⁰

(2) הרב אברהם עמרמני: תעודות ה, ו. נולד בשנת תרל"ה (1875), עמד בראש בית הכנסת טִיֶרִי,³¹ כיהן כדיין והעניק תעודות שחיטה לתלמידים רבים שבחן. עלה לארץ בעליית "על כנפי נשרים" בשנת תש"ט (1949) ונפטר בשנת תשי"א (1951).³²

(3) הרב סעיד אלעזירי: תעודה ה. נולד בשנת תרכ"ט (1869), עמד בראש בית הכנסת ובית המדרש אלאֶסְטָא.³³ עלה לארץ בעליית "על כנפי נשרים" במרחשוון תש"י (1949) ונפטר בירושלים בשנת תשי"ד (1954).³⁴

(4) הרב משה יצחק הלוי: תעודות א, ג, ה, ו. נולד בשנת תרס"ז (1907). אביו הוא הרב הראשי הרב יחיא יצחק הלוי (נפטר בשנת תרצ"ב/1932), ואחיו הוא הרב חיים הנזכר להלן. עלה לארץ בעליית "על כנפי נשרים" בתשרי תש"י (1949) ונפטר בשנת תש"ס (2000).³⁵

(5) הרב חיים יצחק הלוי: תעודה ב. נולד בשנת תר"ף (1920), בנו של הרב הראשי הרב יחיא יצחק הלוי ואחיו של הרב משה הנזכר לעיל. עלה לארץ בתשרי תש"י (1949), כיהן כרב הראשי של העיר הרצליה ונפטר בשנת תשס"ה (2005).³⁶

(6) דמות נוספת החתומה על התעודות הוא ר' שמעון נוני. הוא כתב עבור היהודים שביקשו ממנו את מכתביהם לאמאם ולסוחרים הגויים, אך לא שימש בתפקיד רשמי בקהילה.³⁷ הוא אינו חתום עם ראשי הקהילה החתומים על התעודות האחרות, וחתום בנפרד על החלק הראשון של תעודה ב, ועל תעודות ד, ז.

28 ראה נחשון, שם, עמ' 33–35.

29 ראה גימאני, "מגיד צדק" – על בתי כנסת שבצנעא (לעיל, הערה 4), עמ' פט.

30 על עלייתו ראה בספרו סערת תימן (לעיל, הערה 3), עמ' פט.

31 ראה גימאני, "מגיד צדק" (שם), עמ' פג–פד.

32 ראה גברא (לעיל, הערה 3), עמ' 458–459.

33 ראה גימאני, "מגיד צדק" (שם), עמ' פו.

34 על תולדותיו ראה דברי תלמידו הרב י' צובירי, בתוך החוברת נפש לכהר"ר סעדיה בר' יוסף עוזירי, תל אביב: הוועדה להנצחת זכרו של הר"ר סעדיה עוזירי ז"ל, תשי"ד, עמ' 5–7.

35 ראה גברא (שם), עמ' 237. הרב מאיר צובירי נשא לאישה את נעמה, בתו של הרב הראשי הרב יחיא יצחק הלוי ואחותם של הרבנים משה וחיים יצחק הלוי, בכ"ח בטבת תרצ"ו (23 בינואר 1936).

36 ראה איש ימינ"י: ספר הזכרון למהרי"ץ הלוי, בעריכת הרב א' יצחק הלוי (בדפוס).

37 ראה עליו גברא (שם), עמ' 386–387; גמליאל, בתי הכנסת בצנעא (לעיל, הערה 16), א, עמ' 291; ב, עמ' 376, הערה 15.

ד. ספריית בית כנסת חג'אג'י

יש חשיבות לציון הספרים השייכים לבית כנסת חג'אג'י כפי הפרטים העולים מתעודה ב ומתעודה ח. מתעודות אלו ניתן ללמוד על הספרייה של בית כנסת קטן בצנעא, וכן על הספרים שיהודי תימן נהגו ללמוד בהם. להלן רשימת הספרים לפי נושאים.³⁸

מקרא ופירושו: שני עותקים של התנ"ך, שלושה עותקים שלמים של חמישה חומשי תורה, חומש שמות לא שלם, תאג [כתר תורה – חמישה חומשי תורה] (דפוס), פרשה [חמישה חומשי תורה עם פירושים] (כתב יד), פרשה – במדבר (כתב יד), ספר הפטריות (כתב יד), חמישה עותקים של נביאים, עותק אחד של נביאים ראשונים, עותקים בלויים מנביאים ראשונים, שלושה עותקים של נביאים אחרונים, חלקים מנביאים אחרונים, שמונה עותקים של פירוש רש"י על התורה, שלוש מגילות (כתב יד), חק לישראל, שפתי חכמים, מגילת אסתר (קלף).

הלכה: שלושה עותקים שלמים של המשנה, עותק שלם של המשנה עם פירוש רבנו עובדיה מברטנורא, 15 עותקים של המשנה בפורמט קטן, שני עותקים של המשנה בפורמט גדול – זרעים ומועד, שישה עותקים שלמים של משנה תורה להרמב"ם, שבעה עותקים של שלחן ערוך אורח חיים, שלחן ערוך אורח חיים חלק א עם פירוש באר היטב (דפוס), קיצור שלחן ערוך (דפוס), שני עותקים של שלחן ערוך יורה דעה, שלושה עותקים של שלחן ערוך אבן העזר, שלחן ערוך אבן העזר (כתב יד), שלחן ערוך חושן משפט, שני עותקים של שלחן ערוך אורח חיים עם פירוש שתילי זיתים לר' דוד משרקי, שושנת המלך לר' שלום חבשוש.

מדרש וקבלה: שני עותקים שלמים של מדרש רבה, מדרש רבה חלק חמש מגילות, מדרש תנחומא, תשעה עותקים של תיקוני הזוהר, עשרים עותקים של הזוהר, עותק שלם של הזוהר בשני חלקים (כתב יד), כוונת האר"י (כתב יד), שישה עותקים של ראשית חכמה לר' אליהו די וידאש, ספר מדרש הנעלם, עותק אחד מחמדת ימים לר' שלום שבזי, ספר אמונת ה', שלושה עותקים של מנורת המאור (שניים בכתב יד ואחד דפוס), ילקוט ראובני, ילקוט שמעוני, עותק שלם של עין יעקב בפורמט גדול, שמונה עותקים של עין יעקב בפורמט קטן, עותק אחד של עין יעקב (כתב יד), ילקוט.

תפילה: שני עותקים של תכלאל [סידור בנוסח תימן] בפורמט קטן (כתב יד), תכלאל עץ חיים חלק ראשון, תכלאל חלק מועדים שני חלקים, תכלאל פשוט, תכלאל חלק א (כתב יד), אשמורות, סידור לליל שבועות, קריאי מועד (דפוס).

נושאים שונים: זבח פסח (כתב יד), דרך אמת, מעין גנים (דפוס), ספר מעשה ה', מכלול וערוך – שני חלקים.

העיון ברשימת הספרים ובמספרי העותקים שלהם יש בו ללמד על מנהגי הלימוד של מתפללי בית הכנסת. כמו שאר יהודי תימן הם למדו לאחר תפילת הבוקר תנ"ך, משנה וראשית חכמה; בלימוד הערב משנה תורה להרמב"ם ועין יעקב, ובלימוד לפני תפילת מנחה של שבת זוהר, או תיקוני הזוהר, רש"י ושלחן ערוך עם פירוש שתילי זיתים.

מאידך גיסא, מהספר "חק לישראל" נמצא רק עותק אחד, משום שלא היו רגילים לקרוא בו כמו אצל הספרדים.³⁹

מתוך כ-21 בתי כנסת שפעלו בצנעא במחצית הראשונה של המאה העשרים⁴⁰ מצויות בידינו רשימות ספרים מחמישה בתי כנסת: אלשיך, צאלח,⁴¹ כחלאני, ערק וחג'אג'י. לגבי שלושה מהם אנחנו יודעים מה הייתה הסיבה לעריכת רשימת הספרים שלהם. הרשימה של בית כנסת חג'אג'י נכתבה כחלק מהסדרים החדשים של הממונה הרב מאיר צובירי; הרשימה של בית כנסת כחלאני נכתבה בגלל המחלוקת על חלוקת בתי הכנסת בצנעא;⁴² הרשימה של בית כנסת אלשיך נכתבה בארץ ישראל בידי הרב יחיא אלשיך. הרב אלשיך היה ממתפללי בית הכנסת אלשיך בצנעא, והוא היה שותף באריזת ספרי התורה עם שאר ספרי הקודש בארגזים גדולים שנשלחו במשאית מצנעא לעדן בדרכם באנייה לנמל יפו. את הרשימה הוא כתב על פי הזיכרון, בעקבות היעלמם של הספרים, וסביר להניח שהיו עוד ספרים שלא נכללו ברשימה.⁴³ לגבי שתי הרשימות האחרות, של בית כנסת ערק⁴⁴ ושל בית כנסת צאלח, אין אנו יודעים מדוע נכתבו, ונראה שנכתבו למען הסדר הטוב. סביר להניח שהיו בתי כנסת נוספים שערכו רישום של הספרים המצויים ברשותם, אך מלבד הרשימות הנ"ל לא הגיעו לידינו לפי שעה רשימות הספרים של בתי כנסת אחרים.

המכלול של הספרים שבבית כנסת חג'אג'י אופייני לבתי הכנסת הקטנים שהיו בהם בעיקר ספרים שימושיים לתפילות וללימוד הקבוע לאחר התפילה או לפניה, וזה תואם לרשימות הספרים שבבית כנסת כחלאני ובבית כנסת ערק. לעומת זאת בבתי הכנסת הגדולים ששימשו גם כבתי מדרש לחכמי הקהילה היו ספריות עשירות של ספרי ש"ס ופוסקים, הגות וקבלה וספרות שו"ת. הנוסע לתימן הרב יעקב ספיר כתב על התרשמותו מהספרייה של בית כנסת אלשיך: "והתפללתי בבית הכנסת הגדול שלהם הנקרא 'בית אל-שיך', ובה ספרים רבים חדשים גם ישנים, נדפסים וכתבי יד, כי המה עשירים

39 על מנהג יהודי תימן בלימודם בבית הכנסת ראה הרב י' צובירי, סידור כנסת הגדולה, א, תל אביב: בנתיבות אמת, תשל"ו, הקדמה, עמ' רסט-רעב, שכט, תקיד-תקטו; י' רצהבי, במעגלות תימן, תל אביב: הוצאת המחבר, תשמ"ח, עמ' 19-20. ראה גם הרב א' נדאף, ענף חיים, בתוך: תכלאל עץ חיים לר' יחיא צאלח (מהרי"ץ) (לעיל, הערה 9), א, דף קעא ע"א-ע"ב.

40 על בתי כנסת בצנעא במחצית הראשונה של המאה העשרים ראה א' גימאני, "מגיד צדק" (לעיל, הערה 4), עמ' עט-צד.

41 תודתי נתונה לר' דוד חכם-צדוק מקריית אוננו, מיורשי בית הכנסת, שהעביר לרשותי את מסמכי בית הכנסת צאלח שבצנעא ובכללם מסמך רשימת הספרים של בית הכנסת.

42 גמליאל, בתי הכנסת בצנעא, א (לעיל, הערה 16), עמ' 311-317. ישנה רשימה נוספת של בית כנסת כחלאני (כנראה לא מלאה) שנכתבה כחלק מהצוואה של בעל בית הכנסת. ראה רצהבי, בתי כנסיות בצנעא (לעיל, הערה 25), עמ' 230-231.

43 ראה צ' בן אהרן (אלשיך), בית אלשיך לדורותיו, תל אביב: הוצאת המשפחה, תשמ"ח, עמ' 44-45; רשימת הספרים בעמ' 47-48.

44 גמליאל, בתי הכנסת בצנעא, א (שם), עמ' 173-175.

מעולם".⁴⁵ הספרים מבתי הכנסת הגדולים היו עומדים לרשות המתפללים ולהשאלה לחכמי הקהילה.⁴⁶

ה. ספרים מקודשים בבית הכנסת

במקומות רבים בתימן היו ספרי תורה שנודעו בקדושתם המיוחדת. הכירו בהם כמחוללי נסים, ויהודים מהסביבה היו פוקדים אותם לצורך תפילה ובקשה, בדומה למנהג לפקוד קברי צדיקים.⁴⁷ הנוסע לתימן הרב יעקב ספיר, בביקורו בתימן בשנת תרי"ט (1859), תיאר מקרה אופייני:

כמהלך חצי יום משם⁴⁸ עיר קטנה, אל קארה, שם ס"ת⁴⁹ ישן נושן, קוראים אותה "אל מגאלחי",⁵⁰ קדושה להם מאד. אין מוציאים אותה רק ביוהכ"פ.⁵¹ ורבים מהמדינה הזאת הולכים להתפלל שמה, כל אשר לו חולי ומר נפש, ונודרים מכל המקומות נרות שעוה ושמן לס"ת הזאת, ושבועה חמורה משביעים בה.⁵² נגפתי רגלי לראותה ואין כל חדש. ס"ת ישנה מאד כתובה על גויל אדום גדולה באותיות גדולות, וכבר נפסלה מרוב ימים שאין לברך עליה. ואמרו לי שכתבו

45 הרב י' ספיר, מסע תימן, מהדורת א' יערי, ירושלים: לוי אפשטיין, תש"ה, עמ' ריח.

46 ראה, למשל, עדות מבית כנסת אלשיך, בן אהרן (אלשיך), בית אלשיך לדורותיו (שם), עמ' 37. ממחקרו של פרופ' ש"ד גויטיין על הגניזה הקהירית ניתן לראות שגם בבתי הכנסת במצרים היו רשימות ספרים, והיו משאילים את הספרים של בית הכנסת לדיינים, חזנים ומלמדים. ראה S.D. Goitein, *A Mediterranean Society*, Vol. II, Berkeley: University of California Press, 1971, pp. 151–152.

47 א' בראואר, "קברי הקדושים וספרי תורה עושי נפלאות", בתוך קובץ מתימן לציון (בעריכת ש' גרידי וי' ישעיהו), תל אביב: מסדה, תרצ"ח, עמ' 169, 171. בדברי הרב דוד משרקי אין התייחסות מכובדת כראוי לספרים מקודשים. ראה ספר רביד הזהב לר"ד משרקי ובנו ר"י משרקי, מהדורת י"ל נחום, תל אביב: הוצאת המהדיר, תשט"ו, סימן א, עמ' ב; מהדורת ש' גיאת, ביתר עילית: הוצאת המהדיר, תשס"ב, סימן א, עמ' קנא–קנב.

48 הכוונה לקהילת סודה, צפונית-מערבית לצנעא, שבה ביקר קודם.
49 = ספר תורה.

50 צ"ל מקאלחי. היישוב "מקאלח" נמצא בדרום תימן. ראה מ' גברא, אנציקלופדיה לקהילות היהודיות בתימן, ב, בני ברק: המכון לחקר חכמי תימן, תשס"ה, עמ' 354–355, ערך מקאלח. ספר תורה מקודש נוסף בשם זה היה בקהילת ד'מאר. ראה א' בראואר, שם, עמ' 169–170; הרב ג' צדוק, לבניכם ספרו – מעשיהם של צדיקים נסים ונפלאות, בני ברק: הוצאת המחבר, תש"ס, עמ' רנה–רנו.

51 = ביום הכיפורים.

52 על ספר תורה מקודש בבית כנסת דמארי בצנעא ששימש לטקס למי שנתחייב שבועה ראה גימאני, "מגיד צדק" (לעיל, הערה 4), עמ' פח–פט; הרב י' רצאבי, שלחן ערוך המקוצר, ח, בני ברק: מכון פעולת צדיק, תשס"ג, סימן רכ, הערה כח, עמ' קנז.

בימים קדמונים איש אלקים קדוש בקדושה ובטהרה, והרבה נסים נעשו בה, וכמה פעמים נגנבה ונגזלה, וחזרה למקומה מעצמה, וגם הגוים מכבדים אותה.⁵³

היו בתי כנסת בתימן שבזמנים מיוחדים היו מוציאים את ספרי התורה המקודשים ומניחים אותם על התיבה, כגון לפני תפילת כל נדרי בליל כיפור, או קוראים בהם ביום כיפור.⁵⁴ לספרי התורה המקודשים בתימן (ולעתים גם לספרי תורה רגילים) ניתנו שמות.⁵⁵ יש מהם הזוהים לשמות פרטיים, כגון אהרן, אליהו, דוד, יהונתן, יוסף, מאיר ומיכאל; יש על פי שמות מקומות ושמות משפחה של הסופרים שכתבו אותם, כגון ביצאני, עדני, מקאלחי, מרגזי, עזאני, משרקי; או גם על פי מאפיינים נוספים, כגון אומר (אדום), אלבם,⁵⁶ גדול, הזקן, תם.

בבית כנסת חג'אג'י היו שני ספרי תורה מקודשים: "יהונתן"⁵⁷ ו"פינחס". לספרי תורה אלו רכש הרב מאיר צובירי רימונים כדי לפארם. את העניין הזה רשם הרב מאיר במחברת בסעיף ההוצאות של חודש שבט תש"ח (ינואר-פברואר 1948), תחת הכותרת "מצאריף אלכניס" [רכישות לבית הכנסת]: "אשתרינא אלרמונים חק ס"ת פינחס מן אליהודי צאחב אלסוד בעשרה ריאל" [קנינו את הרימונים של ספר תורה פינחס מהיהודי תושב אלסוד בעשרה ריאל], ובהמשך רשם: "אשתרינא אלרמונים חק ס"ת יהונתן מן אליהודי צאחב אלסוד בעשרה ריאל ורבע וצל חנאהן בריאל ונץ צח אלגמלי י"ב אלריאל אלא רבע" [קנינו את הרימונים של ספר תורה יהונתן, מהיהודי תושב אלסוד, בעשרה ריאל ורבע. וציפויים בריאל וחצי, סך הכול י"ב ריאל פחות רבע].

לספרי תורה אלו מיוחסים מעשי נסים, והמפורסם שבהם הוא "יהונתן". סיפורים על אודות ספרי התורה הללו מצויים בנספח. כשעלה הרב מאיר לארץ ישראל בעליית "על כנפי נשרים" ב"ג באלול תש"ט (7.9.1949) השאיר את הספר "יהונתן" בבית כנסת

53 הרב י' ספיר, אבן ספיר, ליק: מקיצי נרדמים, 1866, דף קד ע"א. לספר התורה התייחס ספיר בקטע הנזכר בלשון נקבה במקום לשון זכר.

54 הרב י' צובירי, סידור כנסת הגדולה, ד, ירושלים: בנתיבות אמת, תשנ"ו, עמ' עט-פ.

55 ראה הרב י' רצאבי, שלחן ערוך המקוצר, חלק ה, תורה ומצוות, בני ברק: מכון פעולת צדיק, תש"ס, סימן קסה, עמ' קפ-קפא, הערה קלא. הרב גלעד צדוק ריכז רשימת שמות של 150 ספרי תורה מקודשים בתימן, ורבים מהם בעלי שמות זהים. רשימה של 95 ספרים ראה בספרו לבניכם ספרו (לעיל, הערה 50), עמ' רעט-רפא. רשימה מלאה יותר ראה בספרו זכרון תימן – סיפורי נפלאות, דמויות הוד ומנהגים מיהדות תימן, בני ברק: הוצאת המחבר, תשס"ו, עמ' קס-קסד. הרב צדוק גם כתב סיפורים על חלק מהספרים המקודשים. ראה בספריו לבניכם ספרו, עמ' רכט-רעח; זכרון תימן, עמ' קלט-קנט.

56 ספר תורה זה נמצא היום בראש העין. לפירוש השם אלבם ניתנו השערות מספר. אולי הוא רומז לפסוק "אדני בם סיני בקדש" (תהלים סח:יח), או לפסוק "ודברת בם" (דברים ו:ז), ואולי אלבם במובן לבלום, לשתוק, שהסופר היה מבקש מבני ביתו לשתוק בשעה שהיה עסוק בכתיבת הספר, או שהסופר שכתבו נהג בזמן כתיבתו בתענית דיבור. אפשר שהוא מכוון לשיטת המרת האותיות אלב"ם גנ"ד ס וכו', המבוססת על חלוקת האותיות לשתי קבוצות שוות והחלפת האותיות התואמות בכל קבוצה. ראה הרב רצאבי, שלחן ערוך המקוצר, חלק ה (שם).

57 בתעודות מופיע גם השם "יונתן", ללא האות ה.

חג'אג'י בצנעא, משום שחשש שהוא לא יוכל לעמוד בכבוד הראוי לספר קדוש זה, ושמא יקרהו דבר רע עקב כך, ועד היום לא ידוע מה עלה בגורלו.

ו. התעודות⁵⁸

תעודה א

פרטי ההסכם עם מתפללי בית הכנסת

המקור

אנחנו החתומ"ט ק"ק כניסה' אלחגאגי אנתלכבנא עלינא עאקל ללכניס מר מאיר בן ישראל אלצבירי וקבלנא עלי' אנפסנא אלתנאים אלדי התנה עלינו ברצאנא ואכתיארנא. אולא. אן אלמחלוקת ועזות פנים או שחוק וקלות ראש או הדאר סאעה אלצלאה ואלקראיה ממנוע ומן צהר מנה דלך ולם ימתנע פללעאקל אן ינהיה וינכר עליה ואם לא חזר בו פלה יכרגה מן אלכניס.

תאניא. אן קד ולינא אלעאקל אלמדכור פי קבץ אלנדריס חק אלכניס אלמד' ויצרף מא לזם צרפה והוא נאמן בלי שום שבועה או חשבון וענד כרוגה מן אלכניס לא כטאב עליה פי שי פהו יסלם מא תבקא ענדה ללמתולי בעדה מן דון אי דעוא או יכון אלתסלים ללעקאל.

תאלתא. אן רחמים אלדאר יכון עליה כדמה' אלכניס מתל אכראג אלכתב ודכולהן ותסרוג אלכניס וגיר דלך.

ראבעא. אן אדא אחתאגו כניסה' בית אלסטא מאיר דנן פי ר"ה או גירה פלה אן יעזם ענדהם חסב והם אלמתקדמין.

ובכל חאל גמיע תוליה' אלכניס ומא ינסב אליהא פהו עאיד עלי' ראי אלעקאל וב"ד ירגחו מא אכאדו. בתאריכה יום ד' לחדש מנחם שנת ברנ"ח, התש"ז לב"ע.

[חתימות]: רחמים זן סאלם דאר, טוב זן סאלם דאר, יוסף הארון סרי, עאזר רצאבי, ישראל אלעזירי, שמואל זן יחיא נגאר, סלי רצאבי, סעיד סאלם רצאבי, הרון ישראל אלעזירי, סעיד זן יחיא ארחבי, יוסף אלגולי, חיים זן יוסף שמן, סאלם זן מ"ו סאלם אלואדעי, אלולד זן יחיא מוסא, יוסף זן יוסף שמן, אב' חיים עזירי, חיים אב' עזירי.

חית צאר אלאנתכאב מן טרף ק"ק כניסה' אלחגאגי לה"ר מאיר זן ישראל אלצבירי אמרינן לחיליהו יישר והמב"ה יטע בלבנו אהבתו ויראתו יום הנז"ל.

[חתימה]: הצ' עמרם בן מ"ו יחיא קרח הי"ו.

[חתימה]: הצ' משה בכ"ר יחיא יצחק יצ"ו.

58 תודתי נתונה לר' יחיאל צובירי ממבוא חורון, בנו של הרב מאיר, שהעמיד לרשותי את התעודות לפרסום. כמו כן נתונה תודתי לרב עזרא קורח מבני ברק, על הערותיו בקריאת התרגום.

תרגום

אנחנו החתומ"ט, ק"ק⁵⁹ בית הכנסת אלחג'אג'י, בחרנו לנו לראש⁶⁰ בית הכנסת את מר מאיר בן ישראל צבירי, וקיבלנו על עצמנו התנאים שהתנה עלינו ברצוננו ועל פי בחירתנו.

ראשון, שהמחלוקת ועזות פנים או שחוק וקלות ראש או שיחה בשעת התפילה והלימוד אסורים. ומי שנוהג כך רשאי הנשיא להזהירו ולנזוף בו, ואם לא חזר בו הוא רשאי להוציאו מבית הכנסת.

שני, שכבר מינינו את הנשיא הנזכר לגביית הנדרים של בית הכנסת הנזכר, ויוציא מה שנצרך להוציא. והוא נאמן בלי שום שבועה או חשבון. וכאשר יעזוב את בית הכנסת, אין עליו שום תביעה. והוא ימסור מה שנשאר בידו לממונה אחריו מבלי איזו שהיא טענה, או שיהיה התשלום לראשי הקהל.

שלישי, שרחמים דאר יהיה עליו שירות בית הכנסת, כגון הוצאת הספרים והחזרתם למקומם ומאור בית הכנסת וזולת זה.

רביעי, שאם יצטרכו מתפללי בית הכנסת אלאוסטא את מאיר דנן בר"ה⁶¹ או בזמן אחר, הוא רשאי להיות מוזמן אצלם, כיוון שהם קודמים.

ובכל אופן כל תפקידי בית הכנסת והקשור בהם הם כנהוג על דעת ראשי הקהל, וב"ד⁶² שיכריעו כפי שיחליטו.

בתאריך יום ד' ו' לחדש מנחם⁶³ שנת ברנ"ח, ⁶⁴התש"ז לב"ע.⁶⁵

[חתימות]: רחמים בן סאלם דאר, טוב בן סאלם דאר, יוסף הארון סרי, עאזר רצאבי, ישראל אלעזרי, שמואל בן יחיא נגאר, סלי' [מאן] רצאבי, סעיד סאלם רצאבי, הרון ישראל אלעזרי, סעיד בן יחיא ארחבי, יוסף אלגולי, חיים בן יוסף שמן, סאלם בן מ"ו סאלם אלואדעי, אלולד⁶⁶ בן יחיא מוסא, יוסף בן יוסף שמן, אב' [רהם] חיים עזירי, חיים אב' [רהם] עזירי.

59 = החתומים מטה, קהל קדוש.

60 בערבית עאקל (ברבים: עקאל) והוא במשמעות של ראש או נשיא, ובתרגום השתמשתי בשתי המשמעויות.

61 = בראש השנה. הרב מאיר צובירי למד לפני הרב סעיד עזירי, שהיה המנהיג של בית כנסת הגדול "כניס אלאסטא", ונחשב לאחד מגדולי תלמידיו, וכנראה היה מוזמן להיות שם שליח ציבור בימים הנוראים.

62 = ובית דין.

63 הוא חודש אב, המכונה במקומות רבים בעמנו מנחם-אב, או אף מנחם.

64 לשטרות, 23 ביולי 1947.

65 = לבריאת עולם.

66 תרגום: בן. במקרים שהיו מתים לאדם בניו כשהם קטנים היו שנהגו לקרוא לילדים שנולדו להם אחרי האסון בשמות זמניים כאחת הסגולות לחיים. אם הנולד זכר קראו לו ולד שתרגומו בן, ואם נקבה נקראה בנת שתרגומה בת. ראה א' גימאני, "שמות פרטיים בקהילות תימן – מחקר שמות על פי שטרי כתובה", ואלה שמות – מחקרים באוצר השמות היהודיים (בעריכת א' דמסקי, י"א רייף וי' תבורי), א, רמת גן: אוניברסיטת בר-אילן, תשנ"ז, עמ' נב.

[אישור רבני צנעא]

כיוון שהייתה הבחירה מצד ק"ק בית הכנסת אלחגאגי לה"ר⁶⁷ מאיר בן ישראל צבירי, אמרינן לחיליהו יישר. והמב"ה⁶⁸ יטע בלבנו אהבתו ויראתו. יום הנז"ל.⁶⁹
[חתימה]: הצ' [עיר] עמרם בן מ"ו יחיא קרח הי"ו.⁷⁰
[חתימה]: הצ' [עיר] משה בכ"ר⁷¹ יחיא יצחק יצ"ו.⁷²

תעודה ב

רשימת כלל הספרים של בית הכנסת והמצב הכספי המילים בסוגריים הן תרגום או הסבר של התעודה.
תקונים⁷³ – ו קטע [6 עותקים], זהרים⁷⁴ – ז קטע [20 עותקים], זוהר כת"י⁷⁵ – ז קטע כאמלה [2 עותקים שלמים], קיצור שלחן⁷⁶ – קטע [עותק אחד], חשן המשפט⁷⁷ – קטע צגירה [עותק קטן], אבן העזר⁷⁸ – ז קטע [2 עותקים], אבן העזר כת"י – קטע [עותק אחד], ספר אמונת ה', ספר מעשה ה', דרך אמת, ילקוט ראובני, ספר מדרש הנעלם, ספר חק לישראל, כוונת האר"י כת"י, מעין גנים דפוס, שפתי חכמים, תאג דפוס כאמל [שלם], מדרש רבה – אתנין כאמלאת [2 עותקים שלמים], מדרש ילמדנו,⁷⁹ תכלאל⁸⁰ חלק ראשון, שלש מגלות כת"י, מדרש רבה חמש מגלות, הרמב"ם⁸¹ כאמל [שלם] – סת קטע [6 עותקים], גדול⁸² כאמל [שלם] – ז קטע [2 עותקים], פרשה⁸³ כת"י – קטע [עותק] מן במדבר, תכלאל מן אלגדאד [מהחדשים⁸⁴] – ז קטע [2 חלקים]

67 =	להרב רבי.
68 =	והמקום ברוך הוא.
69 =	הנזכר לעיל.
70 =	ה' ישמרהו ויחייהו.
71 =	בן כבוד רבי.
72 =	ישמרו צורו ויוצרו.
73 =	תיקוני הזוהר.
74 =	ספרי זוהר.
75 =	כתיבת יד.
76 =	קיצור שלחן ערוך.
77	הכוונה לחלק הרביעי של השלחן ערוך.
78	הכוונה לחלק השלישי של השלחן ערוך.
79 =	מדרש תנחומא.
80 =	סידור בנוסח יהודי תימן.
81 =	משנה תורה.
82	הכוונה לספרי נביאים בפורמט גדול, והשווה רשימת הספרים בתעודה ח, וראה י' רצהבי, אוצר לשון הקדש שלבני תימן, תל אביב: הוצאת המחבר, תשל"ח, עמ' 45, ערך "גדול".
83	תורה עם מפרשים.
84	הכוונה למהדורת דפוס.

מועדים, משנה כאמלה [שלמה] – ג קטע [3 עותקים] דפוס, מגילה⁸⁵, מנורות⁸⁶ ג – ב כת"י ואחדה [ואחת] דפוס, ילקוט שמעוני – קטעה [עותק אחד], א"ח ח"א [אורח חיים]⁸⁷ ח"א⁸⁸ עם] באר היטב [דפוס] ליוורנו, פרשה כת"י – קטעה [חלק] בראשית ושמות, והפטרות כת"י כאמלה [שלמה], פרשה כת"י – קטעה [חלק] מן ויקרא אלא [עד פרשת וזאת ה] ברכה, ותכלאל פשוט, תכלאל עץ חיים – קטעה [עותק] כת"י ח"א, זבח פסח כת"י – ב קטע [2 עותקים], אבן העזר – קטעה [עותק אחד], יורה דעה – ב קטע צגאר [2 עותקים קטנים], תכאליל⁸⁹ – ב כת"י צגאר [קטנים], ילקוט – קטעה [עותק אחד], משניות צגאר [קטנות] – י"ד אלקטעה [14 עותקים], קריאי מועד דפוס, עין יעקב צגאר [קטנים] – ז קטע [7 עותקים], עין יעקב כת"י צגירה [קטן] – קטעה [עותק אחד], עין יעקב כבירה כאמלה [גדול שלם], שתילי זיתים כאמלאת⁹⁰ [שלמים] ואחד מנהן [מהם עם] שושנת המלך, ראשית חכמה – סת קטע [6 עותקים], נביאים כ"ד⁹¹ – ה' קטע [5 עותקים], נביאים אחרונים – ג קטע [3 עותקים], נביאים אחרונים – באלי נאקץ [בלוי וחסר], חומשים – ג באליאת [3 בלויים], נביאים ראשנים – באליאת [בלויים], קטעה עין יעקב [עותק עין יעקב], מכלול⁹² וערוך⁹³ – ב קטע [2 עותקים] א"ח⁹⁴ פשוט⁹⁵ – ז קטע [7 עותקים], רש"י⁹⁶ – ח' קטע [8 עותקים], חומש מן שמות – קטעה [עותק אחד], אשמורות – ואחדה [אחד], כראסה' [קונטרס ל] ליל שבועות – ואחדה [אחד]. והולאי אלמכתסבאת [ואלו שנרכשו]: כ"ד אתנין [שניים], משנה צגירה ר"ע כאמלה [משנה קטנה עם פירוש רבנו עובדיה שלמה], משנה כבירה [גדולה] – ב קטע [2 עותקים] ברכות⁹⁷ ומועד, נביאים ראשונים – קטעה [עותק אחד], חמדת ימים שבזי – קטעה [עותק אחד].

ס' יונתן, דראהם – ל"ח ריאל, ה' ריאל ענד חיים מתניה אלבדיחי, ומ"ו סעיד ריאל, ריאל מנחם אלבוסאני [ס' יונתן],⁹⁸ כסף⁹⁹ – 38 ריאל, 5 ריאל אצל חיים מתניה אלבדיחי,

- 85 הכוונה למגילת אסתר כתובה על קלף.
- 86 = מנורת המאור.
- 87 הכוונה לחלק הראשון של השלחן ערוך.
- 88 חלק א.
- 89 = סידורים. רבים של תכלאל.
- 90 לא נכתב כמה עותקים.
- 91 = ארבעה ועשרים, וכך היה שם ספרי התנ"ך בפי יהודי תימן על שם כ"ד ספרים שבו. ראה רצהבי, אוצר לשון הקדש (לעיל, הערה 82), עמ' 21–22, ערך "ארבעה ועשרים".
- 92 לר' דוד בן יוסף קמחי.
- 93 לר' נתן ב"ר יחיאל מרומי.
- 94 = אורח חיים (מן השלחן ערוך).
- 95 הכוונה ללא פירוש.
- 96 הכוונה לרש"י על התורה.
- 97 הכוונה לסדר זרעים.
- 98 הוא ספר התורה המקודש. ראה עליו לעיל סעיפים ג, ה ולהלן סעיף ח.
- 99 נראה שהכוונה לנדרים של המתפללים אצל ספר תורה זה.

ומ"ו¹⁰⁰ סעיד – 1 ריאל, 1 ריאל מנחם אלבוסאני].
מכואט טרפה זהב גיר אלמכואט אלדי פי אלספר אתריך כביר, ואתריך צגיר נמרה'

מיתין, וואחדה סאעה [אצבע לספר תורה קצהו זהב מלבד האצבע לספר תורה שבספר לוקס¹⁰¹ גדול, ולוקס קטן מספר מאתים ושעון אחד].

המקור

חצר רחמים בן סאלם אלדאר ואסתלם מן הרון בן חיים חבארה אלאעיאן אלמדכורה באטנן אלעאידה לכניסה' אלחגאגי והדא ען אמר אלעקאל כאן דאלך פי חצר אלשהוד אברהים ן יוסף מדינה וסעיד בן סאלם אלרצאבי בתאריכה יום ה' ז' לחדש מנחם שנת ברנ"ח התש"ז לב"ע.

[חתימה]: הצ' שמעון שלמה אלנוני.

איצא טלב מ"ו מאיר בן ישראל אלצבירי אן נחקק לה ענד מא דכל אלכניס אלמד' ולם פיהא נדרים ולא קופה, ואפי' מא יסוי פרוטה כלל וענד דכולה והיא מדיונה מבלג תלאתה ותלאתין ריאל אלא תמן פי ראס כתב פקד אלחזמו אלציבור אן יתכרגוהן והדא ראייה ביד מאיר, ושלום. י"ז אב תש"ז.

[חתימה]: הצ' חיים ן' מ"ו יחיא יצחק לוי.

תרגום

הופיע רחמים בן סאלם אלדאר, וקיבל לידיו מאת הרון בן חיים חובארה את הדברים המצוינים הנזכרים בפנים, השייכים לבית הכנסת אלחג'אגי, וזאת על פי הוראת ראשי הקהל. היה זה בנוכחות העדים אברהים בן יוסף מדינה וסעיד בן סאלם אלרצאבי, בתאריך יום ה' ז' לחדש מנחם שנת ברנ"ח¹⁰² התש"ז לב"ע.

[חתימה]: הצ' [עיר] שמעון שלמה אלנוני.

כמו כן דרש מ"ו מאיר בן ישראל אלצבירי, שנאשר לו כי בשעה שנכנס לבית הכנסת הנזכר לא היו בה נדרים ולא קופה, ואפילו דבר השווה פרוטה כלל, ובעת כניסתו היא הייתה בחוב בסכום שלושים ושלשה ריאל פחות שמינית הריאל במשכון של ספרים. וכבר התחייבו הציבור לפדות אותם. וזה ראייה ביד מאיר, ושלום.

י"ז אב תש"ז.¹⁰³

[חתימה]: הצ' [עיר] חיים בן מ"ו יחיא יצחק לוי.

100 = ומורנו ורבנו.

101 מכשיר תאורה. בערבית נכתב אֶתְרִיךְ, והוא מן הלשון האנגלית electric.

102 = לשטרות. 24 ביולי 1947.

103 3 באוגוסט 1947.

תעודה ג

אישור על המצב הכספי של בית הכנסת

המקור

נחן אלואצעין אמצאנא אדנאה ק"ק כניסה' אלחגאג'י עאלמין ומתיקנין בעד אלבחת ואלאטלאע עלי' מא פי בהכנ"ס הנז' פי אלתאריך הדא והו' אן לם יוגד פיהא נדרים ולא פי אלקופה ולא קאז אלא עטל מן אלנדרים ועלאוה עלי' דלך אנהא מדיונה מבלג תלאתה ותלאתין ריאל אלא תמן ופי דלך כתב מוצועאת רהנא פי אלמבלג ודלך אלדיונא פי וקת מא אסתנב הרון בן חיים חבארה וכאן דלך מן דון רצאנא בל תעאטא מן דאת נפסה. ולאגל הדא געלנא דלך ביד מ"ו מאיר בן ישראל אלצבירי לראיה בידה לעל אלסואל עליה פי אלמסתקבל. ואנה תולי' אלכניס אלמד' במוגב אלאנתכאב אלדי בידה מנא ומעמד מהרב עמרם נ"י ומב"ד הי"ו וקד אלתזמנא אן נכארג אלכתב אלמרהונא וטריקנא עלי' הרון אלמד'. ואמא אלספרים ואלכתב אלמוגודא פיהא פקד אסתלם דלך רחמים ון סאלם אלדאר מוגב אלחצר אלדי ביד מ"ו מאיר הנז' בתאריכה יום ב' י"ז אב תש"ז, מואפק ברנ"ח לשטרי.

[חתימות]: סעיד רצאבי, אבראהם יוסף מדינה, אלולד ון יחיא מוסא, סלי' [מאן] רצאבי, רחמים ון סאלם דאר, שמואל נגאר, יוסף שמן ואבנה, הארון ישראל עזיירי, יוסף הארון סרי, אברהם מוסא גובי, ישראל עזירי, יוסף עזירי, באמרה סאלם ון מ"ו סאלם אלואדעי. קד כאן אלואטלאע עלי' מא תחרר אעלאה ובאספל אמצאה' ק"ק בהכנ"ס אלחגאג'י, פלדלך לם צח בידה מן נדרים וגיר שי פלאגלה כאן אלתעמיד, ושלום. יום ג' י"ז אב תש"ז.

[חתימה]: הצ' משה בכ"ר יחיא יצחק לוי.

תרגום

אנחנו החתומים, מורשי ק"ק¹⁰⁴ בית הכנסת אלחג'אג'י, יודעים ובטוחים לאחר החקירה והבדיקה על מה שיש בבהכנ"ס¹⁰⁵ הנז' [כר] בתאריך הזה, והוא שלא נמצאו בו נדרים ולא [כסף] בקופה ולא נפט,¹⁰⁶ אלא ריק הוא מן הנדרים. ויתר על כן שהוא מחויב בסכום שלושים ושלושה ריאלים פחות שמינית הריאל, ו[בחוב] זה ספרים ממושכנים על הסכום הנזכר. ואותם החובות הם בזמן שהעמיד עצמו הרון בן חיים חבארה, והיה זה שלא ברצוננו, אלא שהוא התנדב על דעת עצמו. ומשום כך נתנו זאת ביד מ"ו מאיר בן ישראל אלצבירי לראיה בידו, שמא ישאל על כך בעתיד. ושהוא הממונה על בית הכנסת הנזכר כמתחייב ממכתב הבחירה אשר בידו מאתנו ומאושר מהרב עמרם נ"י¹⁰⁷ ומב"ד הי"ו. וכבר נתחייבנו לפדות את הספרים הממושכנים דרך הרון הנזכר. ובאשר לספרי התורה וספרי הקודש המצויים בו, כבר נמסרו לאחריות רחמים בן סאלם אלדאר, על פי הרישום

104 = קהל קדוש.

105 = בבית הכנסת.

106 הנפט שימש לתאורה.

107 = נרו יאיר.

המדוקדק אשר ביד מ"ו מאיר הנזכר. בתאריך יום ב' י"ז אב תש"ז, התואם ברנ"ח לשטרות.¹⁰⁸

[חתימות]: סעיד רצאבי, אברהם יוסף מדינה, אלולד בן יחיא מוסא, סלי' [מאן] רצאבי, רחמים בן סאלם דאר, שמואל נגאר, יוסף שמן ובנו, הארון ישראל עזירי, יוסף הארון סרי, אברהם מוסא גובי, ישראל עזירי, יוסף עזירי, בציוויו סאלם בן מ"ו סאלם אלואדעי.

כבר נעשתה הבדיקה על מה שנכתב לעיל ובסופו חתימת ק"ק בהכנ"ס אלחג'אג'י, ולפיכך אין בידו נדרים ומאומה זולת זה, ובשבילו נעשה האישור, ושלוש יום שלישי י"ז אב תש"ז.¹⁰⁹

[חתימה]: הצ' [עיר] משה בכ"ר יחיא יצחק יצ"ו.

תעודה ד

מינוי אחראי להפעלה שוטפת של בית הכנסת

המקור

בעד אן כאן אנתכאב מאיר בן ישראל אלצבירי עאקל עלי' כניסה' אלחג'אג'י מן גהה' אלעקאל ומסתנב עלי' אלכניס אלמלכורה ומא ינסב אליהא מן ספרי תורה ואלכתב ואלנדרים וגיר דלך פקד וכל מאיר דנן רחמים בן סאלם אלדאר אן יקים פי תסרוג אלכניס ויחאפץ אלכתב וגירהא וישתדל פי כדמה' אלכניס במא ילזם מן דון תסהיל ואדא חצל מן רחמים דנן כלאף פללעאקל אלמד' אן יוכל גירה וקד קבל עלי' נפסה רחמים דנן מא דכר פי חצר מ"ו שלמה בן אברהם אלנדאף ושמואל ז' סאלם אלשחב. בתאריכה יום ד' לחדש אלול שנת ברנ"ח התש"ז לב"ע.
[חתימה]: הצ' שמעון שלמה אלנוני.

תרגום

לאחר שנבחר מאיר בן ישראל אלצבירי לראש על בית הכנסת אלחג'אג'י מצד ראשי הקהל והועמד בראש בית הכנסת הנזכר וכל השייך אליו כגון ספרי תורה, ספרים, נדרים וזולת זאת, כבר מינה מאיר דנן את רחמים בן סאלם אלדאר שיהיה אחראי על המאור של בית הכנסת, וישמור הספרים וזולתם, וישתדל בשירות בית הכנסת במה שצריך מבלי להתרשל. ואם נעשה מצד רחמים דנן להפך, רשאי הנשיא הנז' [כר] למנות אחר. וכבר קיבל על עצמו רחמים דנן כל האמור, בנוכחות מ"ו שלמה בן אברהם אלנדאף¹¹⁰

108 = 4 באוגוסט 1947. יום שני חל ב"ח באב ולא ב"ז כפי שנכתב.

109 = 5 באוגוסט 1947. יום שלישי חל ב"ט באב ולא ב"ז כפי שנכתב.

110 בשנת תרל"ה (1875), בהיותו כבן שמונה שנים, עלתה משפחתו לארץ ישראל והתיישבה בירושלים. בשנת תר"ע (1910) לערך יצא לתימן כשד"ר מטעם הקהילה, בעצת הרב אברהם נדאף שהיה מראשי הקהילה התימנית בירושלים, לשם איסוף תרומות עבור הכולל של הקהילה. הוא נשאר בתימן, ועלה בעליית "על כנפי נשרים". על שליחותו ראה י' רצהבי, "גולת תימן", בתוך הנ"ל (עורך), בואי תימן (לעיל, הערה 25), עמ' 215–217; ז' גלוסקא, למען יהודי תימן, ירושלים: יעקב בן דוד גלוסקא, תשל"ד, עמ' 420; י' טובי, הקהילה התימנית בירושלים תרמ"א–תרפ"א (1881–1921), ירושלים: יד יצחק בן צבי ומכון בן צבי לחקר קהילות ישראל

ושמואל בן סאלם אלשחב.
בתאריך יום ד' לחדש אלול שנת ברנ"ח,¹¹¹ התש"ז לב"ע.
[חתימה]: הצ' [עיר] שמעון שלמה אלנוני.

תעודה ה

שו"ת בעניין שיפוץ בית הכנסת

שאלה. תדעו מורי ורבותי כי ביהכנ"ס הנקראת חגאגי נתקלקל בנינה, כיפה שכל הבנין נשען עליו נטה ליפול ארצה, ואין מעות מצויה לביה[כ]נ"ס זולתי אשר תלויה בספר, האם תתנו לי רשות לבנות ולהעמיד ביה[כ]נ"ס ממנה או לא, ושלומכם. עבדכם. [חתימה מסולסלת]: הצ' [עיר] מאיר ׳ן יש[ר]אל [צבירי ס"ט].¹¹²

[תשובה]

ראוי שבתחלה יודיעו לצבור המתפללים בבהכ"נ, אם רצונם לזכות במצוה ולשלם הוצאות הבנין, הם קודמים לזכות במצוה רבה זו. ואם ימאנו, אמדינן דעת הנודרים והמתנדבים לכספים שיש בס"ת, שרצונם להוציאה בתיקון בהכ"נ. ומכ"מ¹¹³ מותרים להוציא הסך הנחוץ לתיקון בהכ"נ, לא יותר על זה. ואתה שלום. יום ב' כ"ד טבת ברנט.¹¹⁴ וצריכים שיסכימו לזה רבני הקהל.

[חתימות]: הצ' [עיר] עמרם בן מ"ו יחיא קרח הי"ו, הצ' [עיר] סעיד ׳ן יוסף אלעזירי יצ"ו, הצ' [עיר] אב' [רהם] יעקב עמרמי יצ"ו ס"ט, הצ' [עיר] משה בכ"ר יחיא יצחק לוי יצ"ו.

תעודה ו

סמכות הנשיא וטיפולו בענייני משמעת

המקור

קד הרשינו מ' מאיר ׳ן יש אלצבירי עאקל כניסה' אלחגאגי אן מן חצל מנה מכאלפה וקלות ראש פי תלך אלכניס וכדלך מן תערץ עלי אלעאקל פי גיר רצאה ית' וכל שכן אלדי יזיד יכטי עלי אלעאקל פאן ללעאקל אן יכרגה מן אלכניס אלי אן יקבל עליו להתנהג בכבוד ומורא בבית הכנסת ולא לאחד אן ירים ראש בבית הכנסת להתקוטט עם חבירו וכל העם חייבים להיות בעזר אלעאקל בכל מה שצריך לעזור ולהתנהג באחזה ואהבה ושלום. יום ה' יא שבט ברנט.

[חתימה]: הצ' עמרם בן מ"ו יחיא קרח הי"ו.

[חתימה]: הצ' אב' יעקב עמרמי יצ"ו ס"ט.

במזרח, תשנ"ד, עמ' 24–25, 130–132, 145. על תקנותיו בענייני דת ראה נ"ב גמליאלי, תימן בתעודות, יהודי דמת והמחוז, ירושלים: מכון שלום לשבטי ישורון, תשנ"ח, עמ' 419–421.

111 = לשטרות. 20 באוגוסט 1947.

112 = סיין וטין [תרגום: רפש וטיט], ביטוי של ענווה והתבטלות אישית על פי תרגום יונתן בן עוזיאל ל"רפש וטיט" שבישעיה נז:כ. ראה רצהבי, אוצר לשון הקדש (לעיל, הערה 82), עמ' 193, ערך "ס"ט".

113 = ומכל מקום.

114 = לשטרות, תש"ח ליצירה, 5 בינואר 1948. יום ב' חל בכ"ג בטבת ולא בכ"ד כפי שנכתב.

מובטחני בקהל ה' שאין דופי וערעור יצא מהם ומחנה ה' קדוש הוא. יום הנז' שנת תשואות חן חן לה.
[חתימה]: הצ' משה בכ"ר יחיא יצחק יצ"ו.

תרגום

כבר הרשינו [את] מ[נ]ר מאיר בן יש[ר]אל אלצבירי נשיא בית הכנסת אלחג'אג'י, שכל מי שיש מצדו התנגדות וקלות ראש באותו בית כנסת וכן מי שפועל נגד הנשיא שלא כרצונו ית[ב]רך], וכל שכן מי שעוד חוטא כלפי הנשיא, רשאי הנשיא להוציאו מבית הכנסת עד אשר יקבל עליו להתנהג בכבוד ומורא בבית הכנסת. ואין רשות לשום אדם להרים ראש בבית הכנסת ולהתקוטט עם חברו. וכל העם חייבים להיות בעזר הנשיא בכל מה שצריך לעזרו, ולהתנהג באחוה ואהבה ושלוש.
יום ה' י"א שבט ברנ"ט.¹¹⁵

[חתימה]: הצ' [עיר] עמרם בן מ"ו יחיא קרח הי"ו.
[חתימה]: הצ' [עיר] אב[י] [רהם] יעקב עמראני יצ"ו ס"ט.
מובטחני בקהל ה' שאין דופי וערעור יצא מהם, ומחנה ה' קדוש הוא. יום הנז' [כר] שנת תשואות חן חן לה.¹¹⁶
[חתימה]: הצ' [עיר] משה בכ"ר יחיא יצחק לוי יצ"ו.

תעודה ז

השכרת חנות השייכת לבית הכנסת

המקור

אסתאגר שמואל בן יחיא אלנגאר מן מאיר בן ישראל אלצבירי אלחאנות מלך כניסה' אלחגאג'י אלקאימה אלעמארה פי שארע אלכניס אלמדכורה אלדי יחדהא פתח באבהא שרקי אלי' אלשארע וקבלי וגרבי אלכניס אלמדכורה ועדני בית אלמסתאגר אגארה סנה בתלאתה ריאל ואלבדע לאלאגאר מן אלתאריך איצא אקר שמואל דנן אן גדר אלחוי אלפאצל בין חויה' אלכניס אלמדכורה ובין חויה' אלמסתאגר אלמד אנה גרם מאיר דנן פי עמארתה מן אלנדריס חק אלכניס אלמדכורה ולם יסלם שמואל דנן מא ילזם עליה נצף אלגראמה והדא מא צאדק בה שמואל דנן פי חצר אלשהוד יוסף ן יחיא אלימני וסאלם אבן הרון קרח בתאריכה יום ד' ר"ח אדר א' שנת ברנ"ט לשטרי התש"ח לב"ע וקיים.

[חתימה]: הצ' שמעון שלמה אלנוני.

תרגום

שכר שמואל בן יחיא אלנגאר מאת מאיר בן ישראל אלצבירי את החנות שהיא רכוש בית הכנסת אלחג'אג'י, העומדת ובנויה ברחוב של בית הכנסת הנזכר, שגבולותיה הם פתח השער המזרחי שלה הפונה לרחוב, וצד צפון ומערב בית הכנסת הנזכר, ודרום בית

115 לשטרות, תש"ח ליצירה, 22 בינואר 1948.

116 זכריה ד:ז. באותיות המודגשות בנקודה עילית רמז לשנת תש"ח.

השוכר. שכר עבור שנה שלושה ריאל. ותחילת השכירות מהתאריך.¹¹⁷ כמו כן הודה שמואל דנן, כי בבניית קיר החצר המבדיל בין חצר בית הכנסת הנזכר ובין חצר השוכר הנז' [כר] הוציא מאיר דנן מן הנדרים של בית הכנסת הנזכר ועדיין לא שילם שמואל דנן מה שמוטל עליו חצי ההוצאות. וזה מה שהודה בו שמואל דנן בנוכחות העדים יוסף בן יחיא אלימני וסאלם בן הרון קורח. בתאריך יום ד' ר"ח אדר א' שנת ברנ"ט לשטרי, התש"ח לב"ע.¹¹⁸ וקיים.

[חתימה]: הצ' [עיר] שמעון שלמה אלנוני.

תעודה ח

רשימת מלאי ספריית בית הכנסת

המילים בסוגריים הן תרגום או הסבר של התעודה.

ביאן אל כניס [יומן בית הכנסת]

הרמב"ם כאמל [שלם], משנה כאמלה [שלמה], פרשה דפוס כאמלה [חומש דפוס שלם], ב' רבא כאמלת [מדרש רבא שלם – 2 עותקים], ב' שתילי זיתים, עין יעקב כבירה כאמלה [גדול שלם], א' עין יעקב זגאר [קטן], ח' שלחן [ערוך] אורח חיים, ה' ארבעה ועשרים [תנ"ך], ו' ראשית חכמה, ג' ארבעה ועשרים [עם] פירוש, אפטרא כתיבת יד, מנורה [מנורת המאור דפוס] ליורנו, ב' מנורה כתיבת יד, ט"ו משניות קטנות, מכלול, ערוך, פרשה [חומש] כתיבת יד, תכלאל עץ חיים חלק ראשון, שלוש מגילות כתיבת יד, גדול נביאים [ספרי נביאים בפורמט גדול], זבח פסח, זהרים כאמלת [ספרי הזוהר שלמים], זהרים קטע [חלק], אבן העזר, כוונת האר"י, חמדת ימים, מעין גנים, שפתי חכמים, מדרש הנעלם, ט' תקונים, מגילה, תכלאל כתיבת יד חלק א, ב' סדאדיר [סידורים] כתיבת יד, ילקוט, מדרש תנחומא, תכלאל דפוס חלק ב' ג', ילקוט רובני,¹¹⁹ דראהם פוק יהונתן [כסף על ספר התורה יהונתן] – מ"ז.

ז. סיכום

התעודות המובאות פה יש בהן כדי ללמד על התנאים והסמכות של מי שעמד בראש בית הכנסת ועל דאגתם של ראשי הקהילה לסדרי ההנהגה בבתי הכנסת בתימן. הנהגתו של הרב מאיר צובירי בבית כנסת חג'אג'י, שנמשכה כשנתיים, נשענה על הכרה בסמכותו מצד מתפללי בית הכנסת, ופרותיה היו ארגון מחדש של בית הכנסת, רישום ההוצאות וההכנסות, ייעול סדרי בית הכנסת וניהול כספי תקין שהוציא את הקופה מגירעון לעודף, דבר שאפשר לטפל בתיקונים הנדרשים לבית הכנסת. גם רשימת הספרים של בית הכנסת יש בה כדי ללמד על עולמם התרבותי של מתפללי בית הכנסת וחיי הקהילה. בהנהגתו של הרב מאיר צובירי פרחה ושגשגה קהילת מתפללי בית הכנסת. מנהיגותו התבטאה במסירותו הגדולה לצורכי הציבור ללא קבלת טובות הנאה.¹²⁰

117 הכוונה לתאריך הרישום בתעודה להלן.

118 11 בפברואר 1948.

119 = ילקוט ראובני. הכתיבה כפי הקריאה במקרא, שלעתיים מבליעים בה את האות א.

120 גם בארץ ישראל המשיך הרב מאיר במנהיגות ציבורית. הוא למד תקופה קצרה בישיבתו של

ח. נספח: סיפורים על אודות ספרי התורה המקודשים

ספרי התורה המקודשים בבית כנסת חג'אג'י היו "פינחס" ו"יהונתן". לספרים אלו היו מיוחסים נסים ונפלאות, ובקרב הקהילה היה מפורסם הספר "יהונתן". לגבי הספר המקודש "פינחס" סיפר רחמים דאר, ממתפללי בית הכנסת, שספר זה היה צריך תיקון ואחד הסופרים לקחו לביתו, ואולם באמצע הלילה הוא ביקש להחזירו משום שאיש מבני הבית לא יכול היה לישון מאחר שהספר רצה להיות במקומו. להלן מעשי נסים הקשורים לספרי התורה המקודשים, כפי שסיפר הרב מאיר לבניו על האירועים שהיו בתקופת הנהגתו בבית כנסת חג'אג'י.¹²¹

1. הצלת יהודייה שהתאסלמה. אלמנה מקהילת צנעא הייתה לה בת יחידה, כבת 12 שנה. האלמנה נהגה ללכת עם בתה לחנות של דודה שהייתה בשכונת המוסלמים בעיר צנעא. הילדה התאהבה בבחור ערבי, ועקב כך היא ברחה מאמה ונישאה לו. אלמנה זו חשה שחרב עליה עולמה, והחלה לבוא לבית כנסת חג'אג'י כדי לשפוך את תחינתה על האסון שפקד אותה. באחד המקרים היא באה לרב מאיר וסיפרה לו שהיא חולמת שהיא מתפללת בבית הכנסת, ובפינה יושב זקן שאומר לה כל הזמן מה את מפריעה לי, ומה רצונך, והיא עונה לו שהיא רוצה את הבת שלה, והוא שאל אותה מה תתני לי אם אחזיר לך את בתך, וכך נגמר החלום. הרב מאיר ניחם אותה ועודד אותה במילים "ה' יעזור". לאחר ימים מספר חזרה האלמנה לרב מאיר ובפיה המשיך הדיאלוג שהיה לה עם הזקן שבבית הכנסת. הזקן שאל אותה מה תתני לי אם אשיב לך את בתך, והיא שאלה אותו מה חסר לך, וענה שקר לו וחסר לו מעיל. הדברים נכנסו ללבו של הרב מאיר, ושוב ניחם אותה שה' יעזור. לאחר ימים מספר שוב באה אליו האלמנה וסיפרה שהיא הבטיחה לזקן את מה שביקש, והוא אמר לה שלמחרת לפנות ערב הבת שלה תחזור הביתה. הרב מאיר הרהר בסיפור האלמנה ושוב אמר לה שה' יעזור, אך העיר לה שאם הבת תגיע לביתה

הרב הראשי, הרב בן ציון מאיר חי עוזיאל, עבר בה קורס לרבנים וקיבל מחדש מידי הרב עוזיאל את ההסמכה לשחיטה. בכ' בסיוון תשי"א (24.6.1951) נתמנה לרב של כפר אוריאל, שהוא כפר לעיוורים בגדרה, ומאוחר יותר נתמנה לרב הראשי של גדרה, וכיהן בתפקיד עד פטירתו בט"ז בשבט תשנ"ה (17.1.1995). מידותיו ומסירותו למען הכלל חיבבוהו על קהילתו, ובי"ז בסיוון תשמ"ח (2 ביוני 1988) קיבל את התואר "יקיר גדרה". על ההערכה לדרכו בהנהגה ראה בחוברת זכרון עולם למורנו ורבנו הרב מאיר ב"ר ישראל צובירי זצ"ל (בעריכת מ' כרמלי ושו' טובי), ירושלים: הוצאת המשפחה, תשנ"ה. ראה גם י' גמליאל, זכרונות, גדרה: הוצאת המחבר, תשס"ו, עמ' 72–73; הנ"ל, ספר היוחסין למשפחת גמליאל וגרפי, גדרה: הוצאת המחבר, תשס"ח, עמ' 75–76.

121 תודתי לר' יחיאל ור' משה צובירי, מבוא חורון, בניו של הרב מאיר. על מקרה נוסף הקשור לספר "יהונתן" ראה צדוק, לבניכם ספרו (לעיל, הערה 50), עמ' רנב. שמעון דאר, ממתפללי בית כנסת חג'אג'י שבצנעא, קרא לספר תורה שתתן לבית כנסת בתל אביב בשם "יהונתן" על שם הספר המקודש. ראה מ' גברא, אנציקלופדיה לחכמי תימן (לעיל, הערה 3), עמ' 28. אחיו הצעיר של שמעון, רחמים, התמנה על ידי הרב מאיר לטיפול באחזקה השוטפת של בית הכנסת. ראה לעיל סעיף ו, תעודות א, ד. נכדו של רחמים דאר, מבתו יעל דאר יצחק, נקרא בשם יהונתן על שם הספר המקודש.

שלא תספר לאיש, ושתחביא אותה ותבוא אליו מיד. למחרת היום לא היה הרב מאיר שקט בגלל הסיפור, והנה לפנות ערב בין תפילת מנחה לתפילת ערבית אמרו לו שאישה אחת קוראת לו בחוץ. כשיצא אליה היא סיפרה לו שהילדה בבית. הרב מאיר הלך עמה לביתה, לקחו את הילדה והחביאו אותה ברחוב אחר אצל זקנה בודדה, וציוו עליה שלא תפתח לאיש, והם יכלכלו אותה ואת הילדה. הרב אמר לאלמנה שתחזור לביתה, ואם יבואו לחפש את הבת שתצא החוצה ותצעק שהבעל הערבי של בתה הרג אותה, והיות שהיא מצויה ברשותו הוא אחראי עליה, ולאחר מכן תלך להתלונן לאמאם. כעבור זמן לא רב הגיע אליה בעל בתה הגוי, והיא יצאה מביתה וצעקה כפי שציווה עליה הרב מאיר, והלכה להתלונן אצל האמאם שהבעל הערבי נושא באחריות לחיי בתה, והוא חייב למצוא אותה. למחרת זמן הבעל לאמאם כשהוא כבול באזיקים, וסיפר שבשעות בין הערביים הוא הלך להתפלל וכששב לביתו לא מצא את אשתו. לא הועילה לו טענתו, והוא הושם במאסר על שלא שמר על אשתו. הרב מאיר חשש שמא ימשיכו השוטרים לבלוש, לכן הדריך את האלמנה להמשיך ולטעון שאינה יודעת דבר, ולאחר שבועות מספר נרגע העניין והפסיקו לחפש אחר הבת. הרב מאיר הבין שהזקן שנגלה לאלמנה בחלום וטען שקר לו הוא ספר התורה "יהונתן", שמעילו היה קרוע. הלכו הרב מאיר והאלמנה וקנו בד קטיפה ותפרו לספר התורה מעיל חדש, כיאה לספר תורה מקודש. באמצע הלילה הלכו לבית הכנסת הרב מאיר עם האלמנה ובתה, ובבכי רב הלבישה הבת את ספר התורה שהציל אותה. לאחר מכן מצאו דרך להבריא את הבת לארץ ישראל בחברת קבוצת יתומים.¹²²

2. שוד רימונים בשבת אלטמעה. בשבת אלטמעה נבזזו, בין השאר, ספרי תורה מבתי הכנסת בצנעא.¹²³ בשבת זו נכנס חייל לבית כנסת חג'אג'י ושדד את מעיל הקטיפה ואת זוג הרימונים שעיטרו את ספרי התורה המקודשים "יהונתן" ו"פינחס". לאחר שבועות מספר בא לרב מאיר רוכל יהודי מצנעא שהסתובב בכפרים הסמוכים לצנעא, והניח לפניו את המעיל ואת הרימונים של הספרים המקודשים. הרוכל סיפר שכאשר הסתובב באחד הכפרים הזמינו אחד מהגויים להיכנס אליו הביתה. הוא סיפר לו שמאז שהכניס את

122 על הברחת יתומים לארץ ישראל ראה א' קליין-פרנקה, "היתומים מתימן ועלייתם לארץ ישראל בתקופת המנדט הבריטי – אנטומיה של פעולת הצלה", ארחות תימן (בעריכת מ' כספי-מסורי וש' אביזמר), ירושלים: מכון שלום לשבטי ישורון, תשמ"ד, עמ' 85–111; י' חבשוש, השמד, תל אביב: משפחת חבשוש, תשנ"ו; ב"צ עראקי-קלורמן, "אסלום בכח של יתומים בתימן – תגובת היהודים ודפוסי התנהגות של מוסלמים", פעמים, 62 (תשנ"ה), עמ' 82–110; B.-Z. Eraqi-Klorman, "The Forced Conversion of Jewish Orphans in Yemen", *Middle Eastern Studies*, 33 (2001), pp. 23–47; T. Parfitt, *The Road to Redemption: The Jews of Yemen 1900-1950*, Leiden: E.J. Brill, 1996, pp. 66–76; A. Gaimani, "The Orphans Decree in Yemen: Two New Episodes", *Middle Eastern Studies*, 40 (2004), pp. 171–184.

123 **טמעה** פירושו השוד. בזמן המצור על צנעא לאחר רצח האמאם יחיא, לאחר שהובקעה חומת העיר בליל שבת ב' באדר ב' תש"ח (13 במרס 1948), נכנסו החיילים בשבת גם לשכונת היהודים ובזזו את רכוש התושבים. על שבת אלטמעה בשכונה היהודית ועל שוד ספרי תורה מבית כנסת אלאוסטא ראה גימאני, "ההנהגה היהודית" (לעיל, הערה 5), עמ' 188–192.

הרימונים והמעיל לביתו אירעו לו כמה אסונות. פרתו מתה, אשתו מתה והוא חולה. עוד סיפר שלא הוא שדד אותם מבית הכנסת אלא חייל אחר, וכשהוא ראה את החפצים היקרים בידי החייל הוא ירה בו למוות ולקח לו את הרימונים, ולכן התחנן (הערבי) בפניו שיחזירם למקומם.¹²⁴

3. תפילה לפרנסה. בעל סנדלרייה היה יושב בחנותו בחוסר מעש. באחד הימים ישב עד לשעת הצהריים, ובאין פרנסה להביא לביתו הלך לבית כנסת חג'אג'י להתפלל אצל ספר התורה "יהונתן", ושם פגש את הרב מאיר. לשאלת הרב למטרת בואו ענה שהוא יושב מדי יום בחנותו אך הפרנסה אינה מצויה, וגם באותו יום ישב עד הצהריים, ובאין דורש אין לו מה להביא טרף לביתו. הרב מאיר ניחמו ואמר לו לגשת לארון הקודש להתפלל, ומן השמים יסייעוהו. הוא התפלל בדמעות שליש לבורא עולם שימציא לו את פרנסתו ופנה לחנותו, ושם כבר המתינו לו כמה גויים לעבודתו, ועוד התלוננו בפניו על כך שסגר את חנותו והם מחכים לו כבר זמן ממושך.

שֶׁלֹּה תַעֲזֹב עוֹדִי ורְבוֹתִי כִּי בִּיהַבְתָּ הַנְּקִירָתִי חֲגִ'אגִ'י נִתְּנָה לְךָ
 בְּעִנִּי כִּיפֵה שָׁכַל דְּבַעַן נִשְׁעַן עָלָיו נִסֵּה לִּפְנֵי אֲרִיעָה וְאֵין
 מַעֲשֵׂה מַעֲשִׂיָה לְבִיהַבְתָּ זֹלָתִי אֲשֶׁר מְלִוִּיָה בַּמַּעַר הָאֵס מִתְּנָה
 לִי דִשְׁוֹת לְבָבוֹת וְלִהְיוֹתִי בִּיהַבְתָּ מַעֲשִׂיָה אֵין לֹא וְשִׁלְטָנוֹתִי
 רִאִי שְׁכַחְתָּה יוֹדִיעִי לְכַזְכֹּר הַמַּעֲשִׂיָה לְךָ
 בְּכִהְיֶנֶךָ אֵס דְּעוֹנֶה לְכַזְכֹּר בַּמַּעֲשִׂיָה וְלִפְנֵי
 הַמַּעֲשִׂיָה דְּבַעַן הֵם קוֹדֵמִים לְכַזְכֹּר בַּמַּעֲשִׂיָה דְּכֵה
 זֶה וְאֵס יִתְּנֵנוּ אֲמִידִים דְּעַר הַדְּרִיִּים וְהַמַּעֲשִׂיָה לְכַסְפִּים זֵיט בְּמֵה עֲרִיעֵרִים
 לְהוֹרִיֵּם בְּהִקְוֹן בְּכֵה וְהַמַּעֲשִׂיָה לְהוֹרִיֵּם וְהַמַּעֲשִׂיָה לְהוֹרִיֵּם בְּהִקְוֹן בְּכֵה לֹא יוֹמֵר
 עַל זֶה וְאֵהֵה יֵלֶךְ יוֹס בִּי שֶׁכֶּה בְּרֵטָה וְזִיכְרֵיהֶם שִׁמְעִימָה לְזֵה דְּכֵה
 הַקִּיָּה. בְּשֵׁם הַמַּעֲשִׂיָה וְהַמַּעֲשִׂיָה וְהַמַּעֲשִׂיָה וְהַמַּעֲשִׂיָה וְהַמַּעֲשִׂיָה וְהַמַּעֲשִׂיָה וְהַמַּעֲשִׂיָה וְהַמַּעֲשִׂיָה
 שו"ת בעניין שיפוץ בית הכנסת (תעודה ה)

124 גרסה נוספת לחלק מסיפור זה היא: כשהגוי הגיע לביתו לא מצא מנוח וסיפר לבני ביתו שהוא שומע קולות מוזרים בבית. הגוי חשש שבגלל חפצי הקדושה שיש לו בבית באה עליו הצרה הזאת, לכן הלך ושאל את המורי היהודי שבסביבתו. הלה יעץ לו להחזיר מיד את הרימונים, וכך עשה, והשקט והשלווה חזרו למעונו.

מאבקים על הקמת בתי כנסת בשכונות פועלים, 1922–1934

ראובן גפני

במשך קרוב לאלפיים שנה, היה בית הכנסת מסממני הזיהוי המובהקים ביותר של מקום יישוב יהודי. כך במקומות יישוב שבהם התגוררו די יהודים על מנת להתפלל בציבור, וכך לעיתים אף במקומות יישוב שבהם התגוררו אך יהודים בודדים. בתי הכנסת לאורך הדורות שיקפו, מטבע הדברים, את דמותן המשתנה והמגוונת של הקהילות השונות, והדבר קיבל את ביטוי כמעט בכל מרכיב אפשרי של בית הכנסת ושל הפעילות שהתקיימה בסביבתו. ואולם למרות ההבדלים, היה עצם קיומו של בית הכנסת מקומי בבחינת מובן מאליו. מציאות זו החלה להשתנות – אם גם בשלב הראשון בשולי החברה היהודית – במהלך המאה הי"ט, עם צמיחתן והתפתחותן של תנועות ההשכלה, חכמת ישראל, ומאוחר יותר החילון שהלך והתפשט באזורים שונים בפזורה היהודית.

ואולם דומה שרק בראשית המאה העשרים החלו להיווצר מקומות יישוב, שחרף מובהקותם כמקומות יישוב יהודיים לחלוטין, לא זו בלבד שיושביהם לא פעלו להקמתם של בתי כנסת, כי אם אף פעלו לעיתים בנחרצות למניעת ייסודם של בתי תפילה מקומיים. בארץ ישראל, מטבע הדברים, קיבלו הדברים את ביטויים ביישובים השונים שהוקמו על ידי בני העלייה השנייה, שלדת בצורתה המסורתית לא היה מקום של ממש בחייהם הציבוריים והאידיאולוגיים.¹ ואולם גם ביישובים אלו לא נוצרו עימותים של ממש סביב נושא הקמת בתי הכנסת, מאחר שהציבור כולו היה מאוחד, פחות או יותר, בגישתו אל חיי הדת, וכך לא נוצרו בקיעים פנימיים בהקשר זה, והנושא לא עלה באופן ממשי על סדר היום הציבורי.

מצב זה החל להשתנות בשנות העשרים של המאה ה-20, מכמה סיבות. בראש ובראשונה, דמותה של עליית שנות העשרים לא הייתה כה הומוגנית כמו זו שהביאה להקמת יישובי העלייה השנייה, הן ביחס לעבודה החקלאית ולמעש הציוני עצמו, והן

1 לסקירה על יחסם של בני העלייה השנייה לדת ולמסורת ראו למשל: ד' כנעני, העלייה השנייה העובדת ויחסה לדת ולמסורת, תל אביב 1976. אכן, בעשרות השנים שחלפו מאז פרסום סקירתו החלוצית למדי של כנעני, פורסמו כמה וכמה מחקרים שנגעו בסוגיה זו באופן ישיר או עקיף – אם גם לא תמיד באופן מלא. ביניהם: מ' זעירא, קרועים אנו: זיקתה של ההתיישבות העובדת בשנות העשרים אל התרבות היהודית, ירושלים תשס"ב, עמ' 37–42 ובמקורות שם.

ביחס המורכב למדי שגילו רבים מבני עלייה עובדת זו לדת היהודית ולמסורת ישראל.² מורכבותה היחסית של האוכלוסייה העובדת שהקימה את נקודות היישוב החקלאיות בשנות העשרים, הביאה לכך שביישובים שונים נמצאו כאלו – גם בין בני הדור הצעיר – שסברו שבניית בית כנסת ביישובם לא זו בלבד שלא תזיק למעש האידיאולוגי והפיזי במקום, כי אם אף תתרום לו במובנים שונים. על צעירים אלו נוספו, במספרים גוברים והולכים וביתר להט, גם בני דור ההורים, שעלו בעקבות בניהם ובנותיהם לארץ, ופעמים רבות מצאו עצמם מתיישבים – למרות הבעייתיות שבכך – במקומות היישוב שייסדו בניהם, השונים מהם עד מאד מבחינה דתית. בני דור ההורים במרבית המקומות שאפו לקיים במקום מגוריהם החדש חיים יהודיים שלמים ומוקפדים, וכך, מטבע הדברים, לא אבו לוותר על הקמת בתי תפילה לשימושם היומיומי.

כנגדם נוצרו כמעט בכל יישוב קבוצות אוכלוסיה שהתנגדו בלהט להקמת בתי תפילה מסודרים, והדבר הוביל לעימותים ברמות שונות, בכמה וכמה יישובים חקלאיים חדשים שהוקמו ברחבי הארץ בשנות העשרים ובראשית שנות השלושים.³

במקביל לעימותים – ולפתרונות השונים שנמצאו – ביישובים החקלאיים שהוקמו בשנות העשרים והשלושים, עלה נושא זה על סדר היום הציבורי גם במספר שכונות פועלים בעלות אופי עירוני שהוקמו באותן השנים, ונשא אופי דומה למדי, אם כי לא זהה, לעימותים ביישובים החקלאיים. השיתוף האידיאולוגי, הכלכלי והתרבותי בשכונות אלו לא היה אחיד ברמתו, ועצם הימצאותן בסמוך למקומות יישוב עירוניים מעורבים הביאה ליצירתה של אוכלוסייה שאמנם הייתה אחידה יחסית מבחינת אופייה, ואולם כללה גם כמה וכמה גורמים בעלי אופי שונה והשקפת עולם שונה ביחס לדת היהודית ולמקומה בחיים הציבוריים בארץ ישראל. גם בשכונות העירוניות היו אלו בראש ובראשונה הורי התושבים הצעירים שתבעו להקים בית כנסת, והימצאותן של השכונות סמוך לריכוזי ערים הביאה לכך שמשפרן ויכוח בנושא זה, קשה היה עד מאד לשמרו במסגרת השכונתית המצומצמת. כך "דלף" הוויכוח במקרים אחדים החוצה, באופנים שונים, וחדר אל קדמת השיח הציבורי ביישוב המתחדש בארץ ישראל.

מאמר זה מבקש לסקור את תהליך הקמתם של בתי כנסת בשלוש שכונות פועלים שונות בשנות העשרים: שכונת בורוכוב, שלימים הפכה לחלק מן העיר גבעתיים; קרית חיים שמצפון לחיפה; ובית הכרם בסמוך לירושלים. תוך סקירת הדברים ננסה לעמוד על קווי הדמיון וההבדלים בין השכונות השונות סביב נושא זה, ולפענחם במידת האפשר.

2 לסקירה מקיפה על נושא זה ראו זעירא, שם.

3 לסקירה על העימות המייצג בכפר יחזקאל, כמו גם בכמה יישובים נוספים, ראו: ר' יבין ור' גפני, "בא השטן לכפר יחזקאל בערב שבת": מרד הזקנים והקמת בית הכנסת במושב עובדים בארץ ישראל", קתדרה (בדפוס), ובמקורות שם. לסקירה ממוקדת על נושא זה ביישובי השומר הצעיר ראו: י' אפרת, מגב כפוף נפרוק העול: היחס לדת בקיבוץ הארצי של השומר הצעיר 1927–1948, עבודה לשם קבלת תואר מוסמך של אוניברסיטת בר אילן, רמת גן תשנ"ח, עמ' 30–32, ובהערות שם.